

ERICH FROMM

MEILÈS MENAS

Kaunas 2004

Pratarmė

Kiekvienas, kuris tikisi lengvai įvaldyti meilės meną, perskaitęs šią knygą, veikiausiai nusivils. Ji, priešingai, siekia įrodyti, kad meilė nėra sentimentas, kuriam gali pasiduoti bet kas, nepriklausomai nuo brandos lygio. Ši knyga siekia įtikinti skaitytoją, jog visos jo pastangos mylėti bus nesėkmingos, jei jis nesisistengs iš esmės pakeisti savo asmenybę, kad įgytų produktyvią orientaciją. Pasitenkinimas, kurį teikia meilė, neįmanomas be gebėjimo mylėti savo artimą, be tikro kuklumo, drąsos, tikėjimo ir drausmės. Kultūroje, kurioje šios savybės pasitaiko retai, nedažnas tesugeba mylėti. Iš tiesų, kiekvienas galėtų savęs paklausti, ar daug pažįsta tikrai mylinčių žmonių.

Ir vis dėlto, nors užduotis sunki, tai neturėtų mums trukdyti pažinti sunkumus bei siekti tikslo. Kad išvengčiau bereikalingų nesusipratimų, aš stengiausi gvildinti šią problemą kuo paprastesniais žodžiais. Dėl tos pačios priežasties kiek įmanoma mažiau naudojausi jau esama literatūra apie meilę.

Kita problema taip ir liko neišspręsta: man nepavyko nekartoti savo ankstesnėse knygose išreikštų minčių. Skaitytojas, susipažinęs su *Laisvės baime*, *Žmogumi sau* ir *Sveikąja visuomene*, šioje knygoje ras mano jau išsakytų idėjų. Tačiau *Meilės menas* anaiptol nėra vien jų santrauka. Knyga pateikia daug naujų idėjų, tad natūralu, kad ir ankstesnės įgauna kitą prasmę, mat yra sutelktos apie vieną temą – meilės meną.

Tas, kas nieko nežino, nieko ir nemyli. Tas, kas nieko negali, nieko nesupranta. Tas, kas nieko nesupranta, yra nieko vertas. Tačiau tas, kas supranta, kartu ir myli, pastebi, mato... Kuo geriau pažįsti, tuo labiau myli... Kiekvienas, kuris mano, kad visi vaisiai prisirpsta tuo pačiu metu kaip žemuogės, nieko neišmano apie vynuoges.

PARACELSAUS

I

Ar meilė yra menas?

Ar meilė yra menas? Jei taip, tai jai reikia žinių ir pastangų. O gal meilė - tik malonus pojūtis, kurį mums dovanoja atsitiktinumas, kai kažkas kažkam, nusišypsojus laimei, „krenta į akį“? Ši knygelė pagrįsta pirmąją prielaida, nors daugelis šiandien, be abejoj, tiki antrąją.

Ne, žmonės anaip tol nemano, kad meilė nesvarbi. Jie jos trokšta. Žiūri begales filmų apie laimingą ir nelaimingą meilę, klauso šimtus banalių dainų apie meilę, bet... vargu ar kas pagalvoja, jog mylėti reikia mokytis.

Ši dažna nuostata pagrįsta keliomis prielaidomis. Daugeiui žmonių meilės problema - tai ne *mylėti* ar sugebėti mylėti, o pirmiausia *būti mylimam*. Taigi jiems svarbiausia būti mylimiems, būti mylėtiniems. Šio tikslo žmonės siekia keliais būdais. Vienas iš tokių, kurį dažniausiai renkasi vyrai, yra siekti pasisekimo, valdžios ar turto, kiek tik leidžia socialinė padėtis. Kitas, paprastai mėgstamas moterų, tai patrauklumo kūrimas, rūpinantis savo kūnu, drabužiais ir t.t. Esama ir kitų būdų, kuriuos, kad patrauktų akį, naudoja ir vyrai, ir moterys: malonios manieros, sugebėjimas būti įdomiu pašnekovu, paslaugumas, kuklumas, mandagumas. Daugelis būdų tapti mylimiems yra tie patys, kokius žmonės taiko siekdami sėkmės, norėdami „įsigyti draugų ir daryti įtaką kitiems“. Iš tikrųjų tai, ką daugelis mūsų kultūroje laiko vertu meilės, tėra populiarumo ir seksualinio patrauklumo junginys.

Požiūrį, kad apie meilę nesužinosi nieko naujo, lemia ir įsitikinimas, jog meilė yra *objekto*, o ne *sugebėjimo* problema. Žmonės mano, kad *mylėti* yra paprasta - tik sunku rasti tinkamą meilės objektą ar pelnyti jo meilę. Ši nuostata turi kelias

priežastis, išsisknijusias šiuolaikinės visuomenės raidoje. Viena iš jų - dvidešimtajame amžiuje labai pasikeitęs požiūris į „meilės objekto“ pasirinkimą. Karalienės Viktorijos epochoje, kaip ir daugelyje tradicinių kultūrų, meilė paprastai nebūdavo spontaniškas asmeninis išgyvenimas, galėjęs vesti į santuoką. Priešingai, vedybos įvykdavo pagal sutartį, sudarytą garbingų giminaičių, piršlio arba ir be tarpininkų pagalbos. Tai rėmėsi visuomeniniu susitarimu, ir buvo tikimasi, kad meilė atsiras po vedybų. Kelios pastarosios Vakarų pasaulio kaitos susikūrė kone universalią romantiškos meilės sampratą. Nors JAV pragmatiškas požiūris nėra visai išnykęs, daugelis ieško „romantiškos meilės“, asmeninio meilės išgyvenimo, kuris vestų į santuoką. Ši naujoji laisvos meilės samprata labai sureikšmino *objektą*, palyginus su *funkcija*.

Su šiuo veiksmu glaudžiai susijęs kitas šiuolaikinės visuomenės bruožas. Visa mūsų kultūra persmelkta pirkimo aistros, abiem pusėms naudingų mainų idėjos. Šiuolaikinis žmogus virpa iš laimės, žvelgdamas į parduotuvių vitrinas ir pirkdamas viską, ką gali, - grynais ar išsimokėtinai. Lygiai taip pat jis žiūri ir į žmones. Patraukli mergina vyrui ir patrauklus vyriškas moteriai - tai tarsi geidžiamas prizas. „Patrauklus“ - paprastai reiškia gerųjų savybių kompleksą, kuris yra populiarus ir turi paklausą asmenybių rinkoje. Kas būtent padaro asmenį patrauklų, priklauso nuo to meto mados - ir fizine, ir dvasine prasme. Trečiajame dešimtmetyje patrauklia buvo laikoma geiranti ir rūkanti, grubi ir seksuali mergina; šiandien mada reikalauja daugiau šeimyniškumo ir kuklumo. XIX amžiaus pabaigoje ir XX pradžioje vyriškas turėjo būti agresyvus ir ambicingas; šiandien, kad būtų patrauklus „savybių kompleksas“, jis privalo būti socialus ir tolerantiškas. Bet kuriuo atveju, išsimylėjimas paprastai yra susijęs su tomis savybėmis, kurios pasiekiamos mainuose pagal galimybes. Aš esu pasirengęs sandėriui; objektas turėtų būti geistinas dėl savo socialinės vertės ir kartu turėtų norėti manęs dėl akivaizdžių ar slaptų privalumų. Du žmonės išmyli vienas kitą, kai pasijunta radę rinkoje

tinkamiausią objektą pagal jų pačių mainų galią. Dažnai šiame sandėryje, kaip ir perkant nekilnojamą turtą, svarbų vaidmenį atlieka slaptos galimybės. Kai kultūroje vyrauja rinkos orientacija ir materialinė sėkmė yra ypatinga vertybė, nenuostabu, kad meilės ryšiai atkartoja tuos pačius mainų modelius, kurie valdo prekių ir darbo rinką.

Trečiasis veiksnys, sudarantis įspūdį, kad mokytis mylėti nereikia, - tai pradinio *"įsimylėjimo"* ir pastovios meilės *būsenos* painiojimas. Kai du žmonės, buvę visai svetimi, kaip mes visi esame, staiga sugriauna tarpusavyje sieną ir pasijunta arti, šis vienybės momentas tampa vienu iš nuostabiausių, labiausiai jaudinančių gyvenimo įvykių. Jis ypač nuostabus tiems, kurie lig tol gyveno uždari, atsiskyrę, be meilės. Šis staigaus intymumo stebuklas atrodo dar didesnis, jei jį lydi ar sukelia lytinis potraukis ir suartėjimas. Aišku, tokia meilė dėl savo prigimties trunka neilgai. Du žmonės vis geriau pažįsta vienas kitą, jų artumas vis mažiau regisi toks stebuklingas, kol pagaliau abipusis priešiškus, nepasitenkinimas, nuobodulys numarina viską, kas dar buvo likę po pradinio susižavėjimo. Tačiau iš pradžių jie viso to nežinojo: begalinį susižavėjimą ir „proto praradimą“ jie palaikė karšta meile, nors tai tik rodė, kokie jie buvo vieniši.

Sis požiūris - kad nieko nėra lengviau, kaip mylėti - vis dar dominuoja, nors akį rėžia visai kas kita. Kažin ar rastume kitą sritį, kitą veiklą, kuri būtų pradedama su tokiomis milžiniškomis viltimis bei lūkesčiais ir kuri taip dažnai žlugtų, kaip meilė. Jei taip būtų kurioje nors kitoje srityje, žmonės trokštų išsiaiškinti nesėkmės priežastis ir išmokyti elgtis tinkamiau arba apskritai atsisakyti tokio užsiėmimo. Kadangi atsisakyti meilės neįmanoma, atrodo, telieka vienintelis būdas įveikti nesėkmės - išanalizuoti jų priežastis ir toliau studijuoti meilės reikšmę.

Pirmasis žingsnis šiame kely - tai įsisąmoninti, kad *meilė yra menas*, kaip ir pats gyvenimas. Norėdami išmokyti mylėti, turime stengtis taip pat, kaip ir mokydami bet kokio kito

meno, sakykime, muzikos, tapybos, dailidės darbų, medicinos ar inžinerijos.

Kokie svarbiausi bet kurio meno mokymosi etapai?

Bet kurio meno mokymasis dėl patogumo gali būti padalytas į dvi dalis: teorijos įsisavinimą ir praktikos įvaldymą. Kad išmokčiau medicinos meno, pirmiausia turiu viską sužinoti apie žmogaus kūną ir įvairias ligas. Šios teorinės žinios, be abejo, suteiks kompetencijos. Tačiau tikru medicinos meno meistru tapsiu tik po ilgos praktikos, kai teorinės žinios ir praktiniai rezultatai susilydys mano intuicijoje - meninio meistriškumo esmėje.

Be teorijos ir praktikos įsisavinimo, yra ir trečias dalykas, būtinas, kad taptume bet kokio meno meistrais, - didžiausią dėmesį turime skirti meistriškumui; už meną neturi būti nieko svarbiau pasaulyje. Tai tinka muzikai, medicinai, dailidės amatui ir... meilei. Galbūt čia ir slypi atsakymas į klausimą, kodėl žmonės taip retai mokosi šio meno, nors nuolat patiria nesėkmes. Nors kiekviename yra giliai įsišaknijęs meilės ilgesys, beveik viskas pasaulyje laikoma svarbiau už meilę - sėkmė, prestižas, pinigai, valdžia. Mes dedame kone visas jėgas, siekdami šių tikslų, ir beveik nieko nedarome, kad išmoktume mylėti.

Nejaugi iš tiesų verta mokytis tik tų dalykų, kuriais uždirbami pinigai ar prestižas, o meilė, naudinga „tik“ sielai, šiandien atrodo visai nereikalinga prabanga, dėl kurios neverta eikvoti energijos? Kad ir kaip ten būtų, toliau aptarsime meilės meną: pirmiausia panagrinėsiu teorinius klausimus - tai sudarys didesnę knygos dalį; po to pakalbėsiu apie meilės praktiką - tai bus mažiausia, ką galima *pasakyti* apie šią, kaip ir bet kokią kitą, praktiką.

II Meilės teorija

1. Meilė - atsakymas į žmogaus egzistencijos problemą

Bet kokia meilės teorija turi remtis žmogaus ir jo egzistencijos samprata. Nors mes matome meilę, o tiksliau meilės atitikmenį, gyvūnų tarpusavio santykiuose, tai tėra instinktyvus elgesio sudėtinė dalis; žmoguje veikia tik šio instinkto reliktai. Svarbiausia žmogaus egzistencijoje yra tai, kad jis kilęs iš gyvūnų karalystės, iš instinktyvaus prisitaikymo, ir kad jis peržengė gamtos ribas - nors niekada nuo jos neatsiribojo. Žmogus - gamtos dalis, tačiau kartą atskirtas nuo gamtos, jis nebegali į ją grįžti; kartą išvartam iš rojaus - pirminės vienos su gamta - cherubinais liepsnojančiais kardais užkirstų jam kelią. Žmogus tegali žengti į priekį, ugdydamas savo protą, ieškodamas naujos, žmogiškosios, harmonijos vietoj negrįžtamai prarastos prieš žmogiškosios.

Vos gimęs žmogus - ir visos žmonijos, ir atskiro individo prasme - iš konkrečios situacijos, kiek yra konkretūs instinktai, išmetamas į neapibrėžtą, netikrą bei atvirą. Čia gali būti tikras tik dėl to, kas jau praėjo, - ateityje tikra tikrai viena - mirtis.

Žmogus apdovanotas protu. Jis yra *gyvenimas, suvokiantis pats save*; jis turi supratimą apie save, savo artimuosius, praeitį ir ateities galimybes. Šis suvokimas savęs kaip atskiros visumos; suvokimas savo gyvenimo kaip trumpo švystelėjimo ir to fakto, kad ne savo valia gimęs ir mirs prieš savo valią, kad mirs anksčiau negu tie, kuriuos myli, arba tie pirma jo; suvokimas savo vienišumo ir bejėgiškumo prieš gamtos bei visuomenės

jėgas, - visa tai jo uždara egzistenciją paverčia nepakenčiamu kalėjimu. Jei negalėtų ištrūkti ir vienaip ar kitaip susieti save su žmonėmis, su išoriniu pasauliu, jis išeitų iš proto.

Atskirtumo išgyvenimas sukelia nerimą; būtent jis ir yra visokeriopo nerimo šaltinis. Būti atskirtam, vadinasi, neturėti jokių galimybių panaudoti savo žmogiškąsias jėgas. Iš atskirtumo kyla bejėgiškumas, negalėjimas aktyviai veikti pasaulį - daiktus ir žmones. Vadinasi, pasaulis gali kėsintis į mane, ir aš nepajėgsiu atsispirti. Taigi atskirtumas yra didelio nerimo šaltinis. Be to, jis sukelia gėdos ir kaltės jausmus. Šis kaltės ir gėdos dėl atskirtumo išgyvenimas atskleistas Biblijos pasakojime apie Adomą ir Ievą. Po to, kai Adomas ir Ieva suvalgė vaisių nuo „gėrio ir blogio pažinimo medžio", po to, kai jie nepaklausė (jei nėra laisvės nepaklusti, nėra gėrio ir blogio), po to, kai tapo žmonėmis, išsivadavę iš pirminės gyvulio harmonijos su gamta, t. y. gimė kaip žmogiškos būtybės, - jie „suprato esą nuogi" ir susigėdo. Kažin ar sutiksime, kad toks senas ir pamatinis mitas išreiškia itin drovų devynioliktojo amžiaus moralės požiūrį ir tenori perteikti sumišimą dėl pasimačiusių genitalijų? Vargu ar taip. Tad traktuodami pasakojimą Viktorijos laikų dvasia, mes nesuprantame esmės, kuri, atrodo, yra tokia: kai vyras ir moteris suvokė save bei vienas kitą, jie suprato savo atskirtumą ir skirtingumą tik tiek, kad priklauso skirtingoms lytims. Tačiau jie pasiliko svetimi, nes dar nebuvo išmokę mylėti vienas kito (tai akivaizdu iš fakto, kad Adomas gindamasis kaltina Ievą, užuot mėginęs ją užstoti). *Žmogiškojo atskirtumo suvokimas, neatgavus ryšio per meilę, yra gėdos pagrindas. Kartu tai ir kaltės bei nerimo šaltinis.*

Taigi didžiausias žmogaus poreikis yra įveikti šį atskirtumą, išsivaduoti iš vienvietės kalėjimo. *Absoliuti* nesėkmė siekiant šio tikslo veda į beprotybę. Mat panika dėl visiškos vienvietės gali būti įveikta tik radikaliai atsiribojus nuo išorinio pasaulio - tada atskirtumo jausmas išnyktų dėl to, kad nebeliktų ir išorinio pasaulio, nuo kurio esi atskirtas.

Visais laikais ir visose kultūrose žmonės kamavo vienas ir tas pats klausimas: kaip įveikti atskirtumą, kaip užmegzti ryšį su kitais, kaip peržengti savo individualaus gyvenimo ribotumą ir atrasti vienybę. Tas pats klausimas kirbėjo pirmykščiam urviniam žmogui, savo avis ganančiam klajokliui, Egipto valstiečiui, Finikijos pirkliai, Romos kareiviui, viduramžių vienuoliui, Japonijos samurajui, šiuolaikiniam tarnautojui ir gamyklos darbininkui. Klausimas yra tas pats, nes kyla iš tų pačių pagrindų: iš žmogiškosios situacijos, iš žmogaus egzistencijos sąlygų. O atsakymai skiriasi. Į šį klausimą gali būti atsakyta gyvulių garbinimu, žmonių aukojimu ar karinėmis pergalėmis, polinkiu į prabangą, asketišku atsižadėjimu, maniakišku darbu, menine kūryba, meile Dievui ir meile Žmogui. Nors atsakymų daug - juos registravo žmonijos istorija, - jie nėra nesuskaičiuojami. Priešingai, nekreipdami dėmesio į neesminius skirtumus, pamatysime, kad atsakymų, kurie buvo pateikiami įvairiose kultūrose, skaičius ribotas. Religijos ir filosofijos istorija yra tokių kokybiškai ir kiekybiškai skirtingų atsakymų istorija.

Atsakymai iš dalies priklauso nuo pasiektos individualizacijos lygio. Kūdikio aš-iškumas beveik neišsivystęs; jis vis dar jaučiasi motinos dalis ir, kol motina šalia, nepatiria atskirtumo. Jo vienvėdis išgyvenimą numaldo motinos kūnas, krūtys, oda. Formuojantis individualybės jausmui, fizinio motinos artumo pradeda nebeužtekti, atsiranda poreikis įveikti atskirtumą kitais būdais.

Panašiai ir žmonija savo kūdikystėje dar jautėsi viena su gamta. Žemė, gyvuliai, augalai buvo ir žmogaus pasaulis. Jis tapatinosi su gyvuliais ir tai išreiškė, nešiodamas žvėris vaizduojančias kaukes, garbindamas toteminį gyvulį ar gyvulį-dievą. Tačiau kuo labiau žmonija vadavosi iš šių pirmykščių ryšių, kuo labiau tolo nuo gamtos pasaulio, tuo intensyvesnis darėsi poreikis ieškoti naujų būdų išvengti atskirtumo.

Vienas iš tokių būdų slypi įvairiose *orgiškose būsenose*. Tai gali būti paties žmogaus ar narkotikų sukeltas transas.

Ryškus tokio sprendimo pavyzdys gali būti daugelis primityvių genčių ritualų. Laikinoje dvasinio pakylėjimo būsenoje išorinis pasaulis išnyksta, o kartu su juo ir atskirtumo jausmas. Kadangi šie ritualai atliekami bendrai, vienybės su grupe išgyvenimas daro šį būdą dar veiksmingesnį. Jam artimas ir dažnai su šia orgiška būsena painiojamas yra seksualinis potyris. Orgazmas gali sukelti būseną, panašią į transą ar tam tikrų narkotikų efektą. Bendros seksualinės orgijos buvo daugelio pirmykščių ritualų dalis. Atrodo, kad po orgijų atskirtumo jausmas žmogų kurį laiką taip stipriai nebekamuoja. Tačiau ilginiui nerimas auga, ir jis vėl slopinamas ritualais.

Kol šios orgijos yra įprastas bendro genties gyvenimo reiškinys, jos nekelia nerimo ar kaltės jausmo. Taip elgtis atrodo teisinga ar netgi dorovinga, nes, skatinami genties gydytojo ar dvasininko, taip daro visi. Visai kas kita, kai šį sprendimą pasirenka individai, gyvenantis kultūroje, kur tai jau atmesta. Neorgiškose kultūrose individai renkasi alkoholizmą ir narkomaniją. Kadangi visuomenė tokiam elgesiui nepritaria, jie jaučia kaltę ir sąžinės graužimą. Nors, stengdamiesi išsivaduoti iš atskirtumo jausmo, jie svaiginasi alkoholiu ar narkotikais, po tokių orgiškų patirčių jaučiasi dar vienišesni ir vis dažniau bei intensyviau grįžta prie to paties. Mažai kuo nuo pastarojo skiriasi seksualinio orgazmo būdas. Tam tikra prasme tai natūrali ir normali vienvės įveikimo forma, šioks toks izoliuotumo problemos sprendimas. Tačiau jei individas nesistengia įveikti atskirtumo jausmo kitaip, orgazmo poreikis daro jį panašų į alkoholiką ar narkomaną. Tai virsta desperatiškais pastangomis atsikratyti vienvės keliamo nerimo, bet atskirtumo jausmas vis stiprėja, nes seksualinis aktas niekada nesujungia prarajos tarp dviejų žmonių - nebent akimirkai.

Visos orgiškojo susijungimo formos pasižymi trimis savybėmis: jos būna intensyvios, netgi aistringos; apima visą asmenybę - kūną ir protą; būna laikinos ir vis pasikartoja. Visai kas kita pasakytina apie tą susijungimo formą, kurią ir anksčiau, ir dabar žmonės rinkdavosi dažniausia: *prisitakymą* prie

grupės, jos papročių, veiklos ir tikėjimo. Čia mes taip pat matome akivaizdžią raidą.

Primityvioje visuomenėje tokia grupė yra maža; ji susideda iš žmonių, kuriuos vienija kraujas ir žemė. Vystantis kultūrai, grupė didėja; ilgainiui šie žmonės tampa *polio*, didelės valstybės piliečiais, bažnyčios nariais. Net skurdžius romėnas didžiavosi galėdamas pasakyti „*civis romanus sum*“; Roma ir Imperija buvo jo šeima, jo namai, jo pasaulis. Taip yra ir šiuolaikinėje Vakarų visuomenėje, kur ryšys su grupe tampa pagrindiniu būdu įveikti savo atskirtumą. Tai ryšys, kuriame individo savastis beveik išnyksta ir kurio tikslas - priklausyti miniai. Jei aš esu kaip kiti, jei neturiu jausmų ar minčių, kuriais išsiskirčiau, jei laikausi grupės priimtinių papročių, apsirengimo, idėjų, aš esu išgelbėtas; išgelbėtas nuo bauginančio vienatvės jausmo. Kad įskiepytų tokią konformizmą, diktatoriškos sistemos naudoja grąsinimus ir terorą, o demokratinės šalys - įtikinėjimą ir propagandą. Šios dvi sistemos iš tiesų labai skiriasi. Demokratiškose šalyse įmanoma nesitaikstyti, ir tokie žmonės anaipol nėra visiškai išnykę. Totalitarinėse sistemose paklusti atsisako tik vienas kitas ypatingas herojus ar kankinys. Nepaisant šio skirtumo, demokratinėje visuomenėje konformizmo mastas stulbinančiai didelis. Ir štai kodėl: ieškant atsako į vienybės klausimą ir nerandant geresnio, juo tampa minios konformizmas. Baimę išsiskirti, bent per kelis žingsnius nutolti nuo minios gali suprasti tik tas, kas jaučia giluminį poreikį nebūti atsiskyrėliu. Kartais nonkonformizmo baimė siejama su dėl to kylančiais pavojais. Bet iš tiesų žmonės *nori* prisitaikyti kur kas labiau, negu yra *verčiami* prisitaikyti - bent jau Vakarų demokratijoje.

Daugelis net nesuvokia savo poreikio prisitaikyti. Jie puoselėja iliuziją, kad gyvena pagal savo idėjas ir polinkius, kad yra individai, kad jų nuomonė - jų pačių mąstymo rezultatas. Tik taip jau atsitinka, kad tos jų idėjos sutampa su daugumos. Visų pritarimas pasitarnauja kaip įrodymas, kad „ju“ idėjos teisingos. Kadangi vis dar jaučiamas poreikis išlikti bent kiek

savitiems, jis patenkinamas panaudojant smulkius išskirtinumo ženklus: inicialai ant krepšio ar megztinio, ekslibris ant banko pranešimo, priklausymas ne respublikonams, o demokratams, ne elkams, o šrineriams. Visa tai tampa individo savitumo išraiška. Reklaminiai šūkiai apie „kažką nauja“ rodo patetišką poreikį išsiskirti, nors iš tikrųjų vargu ar čia to esama.

Ši stiprėjanti tendencija vengti skirtumų glaudžiai susijusi su lygybės samprata išsivysčiusiose industrinėse šalyse. Lygybė religiniame kontekste reiškia, kad mes visi esame Dievo vaikai, kad visi esame tos pačios žmogiškos-dieviškos substancijos, taigi visi vienodi. Be to, tai reiškia, kad individo savitumas turi būti gerbiamas, nes mes ne tik esame tokie patys, bet ir kiekvienas iš mūsų yra unikali esybė, savarankiškas kosmosas. Toks įsitikinimas individo unikalumu yra išsakytas, pavyzdžiui, Talmude: „Išgelbėti vieną gyvenimą tolygu išgelbėti pasaulį, lygiai kaip sugriauti vieną gyvenimą yra tas pats, kaip sugriauti visą pasaulį“. Lygybė, kaip individualumo ugdymo sąlyga, buvo Vakarų švietėjų filosofijos esmė. Tai reiškė (aiškiausiai tai suformulavo Kantas), kad niekam nevalia pasinaudoti kitu žmogumi, norint įgyvendinti savo tikslus. Kad visi žmonės lygūs tiek, kiek jie yra vieni kitiems tikslai, ir tik tikslai -jokiu būdu ne priemonės. Remdamiesi Švietimo epochos idėjomis, įvairių pakraipų socialistai mąstytojai apibūdino lygybę kaip žmogaus išnaudojimo panaikinimą - nesvarbu, ar tas išnaudojimas būtų žiaurus ar „žmogiškas“.

Šiuolaikinėje kapitalistinėje visuomenėje lygybės prasmė pasikeitė. Lygybė siejama su automatais - žmonėmis, kurie prarado savo individualumą. *Lygybė šiandien labiau reiškia „tapatumą“ negu „vienybę“*. Tai abstrakčių tapatumas - žmonių, kurie dirba vienodą darbą, taip pat pramogauja, skaito tuos pačius laikraščius, puoselėja vienodus jausmus ir mintis. Šiuo požiūriu su tam tikru skepticizmu reikėtų vertinti ir kai kuriuos laimėjimus, laikomus pažangos ženklais, kaip antai moterų lygybė. Aš, žinoma, nesu moterų lygybės priešininkas, bet teigiami šios tendencijos aspektai neturėtų klaidinti. Tai tik

dalis pastangų šalinti skirtumus. Lygybė piršta didele kaina: moterys tapo lygios, nes niekuo nebesiskiria. Visuotinai išgalėjo švietėjų filosofų prielaida - /'ame n 'a pas de sexe (siela neturi lyties). Lyčių poliariškumas nyksta, o kartu su juo ir erotinė meilė, pagrįsta šiuo poliariškumu. Vyrų ir moterų tapo vienodi, bet ne lygiaverčiai kaip priešingi poliai. Šiuolaikinė visuomenė propaguoja šį neindividualizuotos lygybės idealą, nes jai reikia tarpusavyje niekuo nesiskiriančių žmoniškų atomų, kuriuos galima priversti tvarkingai, be sutrikimų funkcionuoti masiniame agregate ir kurie klauso komandų, bet yra tikri, kad viską daro savo noru. Kaip moderniai masinei gamybai reikia standartinės įrangos, taip ir socialinis procesas reikalauja žmogaus standartizacijos, vadinamos „lygybe“.

Konformistinė vienybė nėra stipri ir aistringa; ji šalta, padiktuota rutinos, todėl dažnai neįstengia numaldyti vienvietės nerimo. Alkoholizmas, narkomanija, seksualinė prievarta ir savižudybės rodo, kad šiuolaikinė Vakarų visuomenė kenčia dėl minios konformizmo. Be to, šis būdas iš esmės susijęs tik su protu, bet ne su kūnu, todėl neprilygsta orgiškiesiems būdams. Minios konformizmas turi vieną privalumą - yra pastovus. Individas supažindinamas su konformizmo modeliu nuo trejų ar ketverių metų ir jau niekada nepraranda sąsajų su minia. Net jo laidotuvės, kurias žmogus įsivaizduoja kaip savo paskutinį reikšmingą socialinį įvykį, tiksliai atitinka įprastą ritualą.

Be konformizmo, kaip būdo atsikratyti dėl vienvietės kylančio nerimo, reikėtų aptarti kitą šiuolaikinio gyvenimo veiksnį: rutinos vaidmenį darbe ir malonumuose. „Nuo devynių iki penkių“ žmogus tampa darbo jėgos arba biurokratijos - tarnautojų ir vadybininkų - dalimi. Jo iniciatyva yra labai ribota, jo užduotis lemia darbo organizavimas; taigi esantieji šios organizacijos laiptų viršūnėje, mažai kuo skiriasi nuo tų, kurie apačioje. Visi jie atlieka struktūros diktuojamas užduotis - nustatyti greičiu, nustatyti būdu. Net jausmai yra reglamentuoti: gera nuotaika, tolerancija, patikimumas, ambicija, gebėjimas bendrauti su kitais. Panašiai rutinizuoti yra ir malonumai, nors ir ne taip

drastiškai. Knygas atrenka knygų klubai, filmus - kinų ir teatrų savininkai, kurie apmoka ir reklaminius skelbimus; poilsis taip pat suvienodintas: sekmadieniais pasivažinėjimas automobiliu, televizijos laidos, lošimas kortomis, vakarėliai pas draugus. Nuo gimimo iki mirties, nuo pirmadienio iki pirmadienio, nuo ryto iki vakaro - visa žmogaus veikla yra rutinizuota ir standartizuota. Kaip, patekus į šios rutinos tinklą, galima neužmiršti, kad vis dėlto esi žmogus, unikalus individas, kuriam duotas tik vienas gyvenimas, su viltimis ir nusivylimais, liūdesiu ir baime, su meilės ilgesiu ir nebūties bei vienatvės siaubu?

Trečias būdas siekti vienybės yra *kūrybinė veikla* - nesvarbu, menininko ar amatininko. Atlikdamas bet kokią kūrybinį darbą, kuriantys *susieja save su medžiaga*, kuri atstovauja pasauliui. Ar stalius daro stalą, ar auksakalys -juvelyrinį dirbinį, ar žemdirbys augina javus, ar dailininkas tapo paveikslą - visose šiose kūrybinės veiklos srityse veikėjas ir jo objektas tampa viena, ir kūrybos procese žmogus susijungia su pasauliu. Tai, aišku, pasakytina tik apie produktyvią veiklą- tokią, kurią *aš pats* planuoju, pats darau, pats matau rezultatus. Šiuolaikiniame darbo procese tarnautojas ir niekada nesustojančio konvejerio darbininkas vargu ar gali pajusti, kad darbas jungia jį su pasauliu. Darbininkas tampa mašinos ar biurokratinės organizacijos priedėliu. Jis nustoja būti savimi, taigi nebelieka jokio ryšio, išskyrus konformizmą.

Vienybė gamyboje nėra tarpasmeninė; vienybė orgiškajame ryšyje - trumpalaikė; vienybė prisitaikant tėra pseudovienybė. Vadinasi, tai tik daliniai atsakymai į egzistencijos problemą. Galutinis atsakymas slypi tarpusavio santykiuose, vienybėje su kitu žmogumi per *meilę*.

Sis tarpasmeninis ryšys yra pats stipriausias žmogaus poreikis. Tai fundamentaliausioji aistra, jėga, kuri išlaiko žmonių giminės, klando, šeimos, visuomenės vienybę. Nesėkmė to siekiant veda į beprotybę ar destruktiją - savo arba kitų gyvenimo griovimą. Be meilės žmonija negalėtų išgyventi nė dienos. Ir vis dėlto, jei tarpasmeninio ryšio siekimą vadinsime „meile“,

susidursime su dideliais sunkumais. Ryšį galima užmegzti įvairiai, ir tie skirtumai ne mažiau reikšmingi negu tai, kas bendra įvairioms meilės formomis. Ar kiekvienas ryšys gali būti vadinamas meile? O gal žodį „meilė“ derėtų patausoti ypatingai vienybės formai, kuri yra aukščiausia vertybė visose didžiosiose humanistinėse religijose ir filosofinėse sistemose per pastaruosius keturis Vakarų ir Rytų istorijos tūkstantmečius?

Kaip ir visais semantinių sunkumų atvejais, atsakymas gali būti ginčytinas. Kas gali būti tikras, kad mes žinome, koks tas ryšys - meilė? Ar mes žiūrime į meilę kaip į brandų egzistencijos problemos sprendimą? O gal kalbame tik apie tas nebrandžias meilės formas, kurias galėtume vadinti *simbioziniais ryšiais*? Tolimesniuose puslapiuose aš meile vadinsiu tik pirmąją, tačiau diskusiją apie „meilę“ pradėsiu nuo antrosios.

Simbiozinis ryšys turi savo biologinį atitikmenį - tai nėščios motinos ir gemalo vienybė. Jie yra dviese, ir vis dėlto tai yra viena. Jie gyvena „kartu“ (*sym-biosis*), jiems reikia vienas kito. Gemalas yra motinos dalis, jis gauna iš jos viską, ko reikia; motina yra jo pasaulis; ji maitina, gina jį, bet kartu su juo stiprėja ir jos pačios gyvybingumas. *Psichinėje* simbiozėje du kūnai yra nepriklausomi, bet psichologiniu požiūriu prisirišimas išlieka tas pats.

Pasyvioji Simbiozinis ryšio forma yra pavaldumas arba, klinikinė terminologija, *mazochizmas*. Mazochistinė asmenybė bėga nuo nepakenčiamos izoliacijos ir vienatvės, prisirišdama prie kito asmens, kuris ją valdo, nurodinėja, gina, ir tai jai reikalinga kaip pats gyvenimas, kaip oras. Kad ir kas būtų tas, kuriam ji lenkiasi - žmogus ar dievas, jo galybė yra išpūsta; jis yra viskas, aš esu niekas, išskyrus tai, kad esu jo dalis. Ir kaip toks, aš esu jo didybės, jėgos bei tikrumo dalis. Mazochistiniam asmeniui nereikia priiminėti sprendimų, nereikia rizikuoti; jis niekada nebūna vienas, bet jis nėra nepriklausomas, nėra integruotas, nes dar nėra gimęs pilna to žodžio prasme. Religijoje toks garbinimo objektas vadinamas tabu; mazochistinis meilės ryšys iš esmės yra toks pat stabo garbinimas, tik

pasaulietiškame kontekste. Mazochizmas gali būti sumišęs su fiziniu, seksualiniu geismu; tokiu atveju tai ne tik proto, bet ir kūno atsidavimas. Galima mazochistiškai atsiduoti likimui, ligai, ritminei muzikai, narkotikų ar hipnozės tronso sukeltai oriškai būsenai - visais šiais atvejais asmuo išsižada savo integralumo ir tampa išorinės jėgos įrankiu, kuriam nebereikia ieškoti produktyvios veiklos būdų.

Aktyvioji Simbiozinis ryšio forma yra dominavimas, arba, vartojant psichologijos terminą, atitinkantį mazochizmą, *sadizmas*. Sadistiškas asmuo siekia išsivaduoti iš vienatvės ir įkalinimo jausmo, paversdamas savo dalimi arba įrankiu kitą asmenį. Kontroliuojamas kitą žmogų, kuris jį į garbina, jis iškelia ir įtvirtina save.

Sadistas yra taip pat priklausomas nuo jam paklūstančio asmens, kaip šis nuo pirmojo; abu negali gyventi vienas be kito. Skirtumas tik tas, kad sadistas vadovauja, išnaudoja, skaudina, žemina, o mazochistas leidžiasi vadovaujamas, išnaudojamas, skaudinamas, žeminamas. Realistiniu požiūriu, tai didelis skirtumas; tačiau gilesne emocine prasme, šis skirtumas ne toks reikšmingas, kaip tai, ką šie du atvejai turi bendra: ryšys be vientisumo. Tai supratęs, nebeatrodys keista, kad paprastai tas pats asmuo elgiasi ir mazochistiškai, ir sadistiškai, priklausomai nuo objekto. Hitleris elgėsi aiškiai sadistiškai su žmonėmis, bet mazochistiškai - likimo, istorijos, „aukštesnės jėgos“ atžvilgiu. Jo gyvenimo pabaiga - savižudybė, aplinkui siaučiant visuotinei destruktijai, - tokia pat būdinga, kaip ir jo svajonė apie sėkmę - absoliučią valdžią.¹

Skirtingai nuo Simbiozinis ryšio, brandi *meilė - tai ryšys, kurio sąlyga yra asmenybės vientisumo, individualumo išsugojimas. Meilė yra aktyvi žmogaus galia*, kuri sugriaua sienas, skiriančias žmogų nuo artimųjų ir sujungia jį su kitais; meilė padeda įveikti izoliacijos ir atskirtumo jausmą, kartu leisdamą

¹ Žr. išsamesnę studiją apie sadizmą ir mazochizmą - E. Fromm, *Fears of Escape from Freedom*, Rinehart & Company, New York, 1941.

išlikti savimi, išsaugoti savo individualumą. Meilėje įmanomas paradoksas - du žmonės tampa viena, ir vis dėlto išlieka du.

Jei sakytume, kad meilė yra veikla, susidurtume su keblumu, slypinčiu žodžio „veikla“ dviprasmybėje. „Veikla“ šiuolaikine šio žodžio prasme paprastai reiškia veiksmą, kuris, eikvojant energiją, pakeičia esamą situaciją. Taigi žmogus laikomas aktyviu, jei užsiima verslu, studijuoja mediciną, dirba prie konvejerio, sukala stalą ar sportuoja. Visus šiuos užsiėmimus jungia tai, kad jie nukreipti į išorinį tikslą. *Neatkreipiamas* dėmesys tik į veiklos *motyvaciją*. Pavyzdžiui, žmogus, kuris pasineria į darbą, kad nuslopintų giliai kirbantį nesaugumo ir vienvietės jausmą; arba kitas, kuris pliekiasi iš ambicijos ar pinigų godulio. Abiem šiais atvejais asmuo yra aistros vergas, jo aktyvumas tėra „pasyvumas“, nes jis yra genamas veikti; jis kankinys, o ne „veikėjas“. Kita vertus, žmogus, kuris ramiai sėdi ir mąsto, neturėdamas jokio kito tikslo, kaip tik įsigilinti į save bei savo ryšį su pasauliu, laikomas „pasyviu“, nes nieko „nedaro“. Iš tikrųjų ši susikaupimo reikalaujanti meditacija yra pats tikriausias aktyvumas - sielos aktyvumas, įmanomas, tik įgijus vidinę laisvę ir nepriklausomybę.

Šiuolaikinė veiklos samprata kalba apie energijos panaudojimą, siekiant išorinių tikslų; pagal kitą veiklos sampratą, žmogaus vidinės galios turi būti naudojamos nepriklausomai nuo to, ar tai atneš kokias nors išorines permainas. Pastarąją veiklos sampratą aiškiausiai suformulavo Spinoza. Jis skyrė aktyviusius ir pasyviuosius afektus, „veiksmus“ (akcijas) ir „aistras“ (pasijas). Veikiamas aktyvaus afekto, žmogus yra laisvas ir atsakingas už savo veiksmus; patirdamas pasyvųjį, jis tampa pavaldus tokiems motyvams, kurių pats nesuvokia. Taigi Spinoza daro išvadą, kad dorybė ir galia yra tas pats.² Pavydas, ambicija, bet kokia godulystė yra aistros, o meilė - veiksmas, praktiškas žmogiškosios galios panaudojimas, kuris gali būti tik laisvės, o ne prievartos padarinys.

² Spinoza, *Ethics* IV, Def. 8.

Meilė yra veikla, o ne pasyvus afektas; tai „pastovi būseną“, o ne „laikinas įsimylėjimas“. Bendriausia prasme, aktyvus meilės pobūdis gali būti apibūdintas pirmiausia kaip *davimas*, o ne gavimas.

Kas yra davimas? Kad ir koks paprastas atrodytų atsakymas, iš tikrųjų jis sudėtingas ir prieštaringas. Labiausiai yra paplitęs klaidingas požiūris, kad duoti - tai kažko netekti, kažką prarasti, aukotis. Šitaip davimą suvokia asmuo, kurio charakteris neperžengia ėmimo, išnaudojimo ar kaupimo orientacijos. Vartotojiškas charakteris yra linkęs duoti tik mainais už gavimą; duoti be užmokesčio tolygu būti apgautam.³ Neproduktyvios orientacijos žmonės atiduodami jaučiasi nuskurdę. Todėl daugelis duoti nemėgsta. Kai kam davimas yra vertybė kaip auka. Tik dėl to, kad duoti skausminga, jie jaučiasi *turi* tai daryti. Jų požiūriu, dorovinė norma - geriau duoti, negu imti - reiškia, kad verčiau kentėti nepriteklių, nei patirti džiaugsmą.

Produktyviam charakteriui davimas turi visiškai kitą prasmę. Tai aukščiausia pajėgumo išraiška. Duodamas aš patiriu savo jėgą, gerovę, galią. Šis gyvybingumo ir jėgų antplūdis pripildo mane džiaugsmo. Aš jaučiuosi kupinas, eikvojantis, gyvas - taigi laimingas.⁴ Davimas labiau džiugina negu gavimas ne todėl, kad tai yra netekimas, bet dėl to, kad duodamas aš išreiškiu savo gyvybingumą.

Šio principo galiojimą nesunku pastebėti įvairiuose reiškinuose. Paprasčiausias pavyzdys - sekso sfera. Vyro seksualinės funkcijos kulminacija yra davimo aktas; vyras duoda save, savo lyties organą, moteriai. Orgazmo momentu atiduoda jai savo sėklą. Būdamas lytiškai pajėgus, jis negali neduoti. Priešingu atveju, yra impotentas. Ne kitoks šis procesas ir moteriai, nors kiek sudėtingesnis. Ji taip pat atsiduoda, atveria vartus į savo moteriškąjį centrą; taigi gaudama, ji ir pati duoda. Jei ji

³ Detalų šių charakterio orientacijų aptarimą žr. E. Fromm, *Man for Himself*, Rinehart & Company, New York, 1947, Chap. III, p. 54-117. ⁴ Palyginkite su Spinozos džiaugsmo definicija.

nesugeba atsiduoti, jei gali tik gauti, yra frigidiška. Be to, moteris duoda ne tik kaip mylimoji, bet ir kaip motina. Ji atiduoda save viduje augančiam vaikui, duoda jam savo pieną, teikia kūno šilumą. Neduoti būtų skausminga kančia.

Materialių daiktų sferoje duoti, vadinasi, būti turtingam. Ne tas yra turtingas, kuris daug *turi*, o tas, kuris daug *duoda*. Šykštuolis, labai susirūpinęs, kad tik ko neprarastų, psichologiniu požiūriu yra vargšas, menkas žmogelis, kad ir kiek daug turėtų. Kiekvienas, kuris gali atiduoti save, yra turtingas. Jis mato save kaip dovaną kitiems. Tik tas, kas neturi nieko, ko reikia pragyvenimui, nebegali džiaugtis, dalydamas materialius daiktus. Tačiau kasdienė patirtis rodo, jog tai, ką žmonės laiko minimaliomis reikmėmis, priklauso ir nuo charakterio, ir nuo turimo turto. Visi gerai žino, jog vargšai yra labiau linkę duoti negu turtingieji. Be abejo, visiškai nuskurdęs žmogus nebeturi ką duoti, ir tai labai žemina - ne tik dėl tiesioginės kančios, bet ir dėl to, kad negali patirti davimo teikiamo džiaugsmo.

Vis dėlto svarbiausioji davimo sfera yra ne materialių daiktų, o specifiskai žmogiška. Ką vienas žmogus duoda kitam? Jis atiduoda save, vertingiausią, ką turi, atiduoda savo gyvenimą. Tai nebūtinai reiškia, kad paaukoja kitiems savo gyvybę - jis duoda tai, kas jame yra gyva; duoda savo džiaugsmą dėmesį supratimą, žinias, humorą ar liūdesį - visas žmogiškojo gyvybingumo išraiškas. Atiduodamas savo gyvenimą jis praturtina kitą žmogų sustiprina jo gyvybingumą, kartu stiprindamas ir savąjį. Jis duoda ne tam, kad gautų: davimas pats savaime yra didžiulis džiaugsmas. Duodamas jis pažadina kitame asmenyje kažką, kas paskui atsispindi jame pačiame. Nuoširdžiai duodamas, jis neišvengiamai gauna ir pats. Davimas padaro davėju ir kitą žmogų, ir abu su džiaugsmu dalijasi tuo, ką pažadino gyvenimui. Davimo akte kažkas gimsta, ir abu dalyvaujantys yra dėkingi juose gimusiam gyvenimui. Meilės atveju tai reikštų: meilė yra jėga, kuri gimdo meilę; impotencija yra nepajėgumas pažadinti meilę. Šią mintį gražiai išreiškė

Marksas: „Laikykite *žmogų žmogumi*, o jo santykį su pasauliu žmogišku, ir gausite meilę tik už meilę, pasitikėjimą už pasitikėjimą, ir t. t. Jei norite gėrėtis menu, turite turėti meninį išsilavinimą; jei norite daryti įtaką kitiems, turite mokėti juos skatinti. Bet koks santykis su žmogumi ar gamta turi būti *realaus, individualaus* gyvenimo išraiška. Jei mylite be atsako, tai yra, jūsų meilė nesukelia meilės, jei jūsų, kaip mylinčio žmogaus, *gyvenimo išraiška* nepadaro jūsų *mylimu žmogumi*, tai jūsų meilė yra jūsų bejėgiškumas, jūsų nelaimė”.⁵ Bet ne tik meilėje davimas reiškia gavimą. Dėstytojas mokosi iš savo studentų, aktorių ikvepia publika, psichiatrą gydo jo pacientai - su sąlyga, kad jie nelaiko vienas kito objektais, o yra susiję nuoširdžiai ir kūrybiškai.

Kažin ar reikia akcentuoti, kad gebėjimas mylėti, kaip davimas, priklauso nuo asmens charakterio išugdymo. Tik turėdamas dominuojančią produktyvią orientaciją, žmogus įveikia priklausomybę, narcisistinę visagalybę, norą išnaudoti kitą arba kaupiti turta, įgauna pasitikėjimo savo jėgomis siekiant tikslo. Tiek, kiek šios savybės nėra išugdytos, atitinkamai žmogus bijo atiduoti save - taigi ir mylėti.

Be davimo, aktyvus meilės pobūdis pasireiškia dar keliais esminiais elementais, bendrais visoms meilės formoms. Tai *rūpinimasis, atsakomybė, pagarba ir pažinimas*.

Tai, kad meilė neįmanoma be *rūpinimosi*, akivaizdžiausia motinos meilėje savo vaikui. Mes labai suabejotume jos meilės nuoširdumu, matydami, kad ji nesirūpina laiku pavalgydinti, išmaudyti kūdikį, sukurti fizinį komfortą; ir priešingai - kai matome, kaip motina rūpinasi vaiku, tai liudija jos meilę. Tą patį galima pasakyti net apie meilę gyvuliams ar gėlėms. Jei moteris sakosi mylinti gėles, bet pamiršta jas palaistyti, mes netikėsime jos „meile“ gėlėms. *Meilė yra aktyvus rūpinimasis mūsų meilės objekto gyvenimu ir augimu*. Kai nėra šio veiklaus

⁵ "Nationalökonomie und Philosophie", 1844, published in Kari Marx, *Die Frühschriften*, Alfred Kroner Verlag Stuttgart, 1953, p. 300-301.

rūpesčio, nėra ir meilės. Tai gražiai atskleista Jonos knygoje. Dievas liepė Jonai keliauti į Ninevę ir įspėti jos gyventojus, kad bus nubausti, jei nenusigręš nuo savo nedorybių. Joną išsisuko nuo tokios misijos, nes bijojo, kad žmonės atgailaus ir Dievas jiems atleis. Tai žmogus, uoliai besilaikantis tvarkos ir įstatymo, bet nemylintis. Stengdamasis pabėgti, Joną atsidūrė banginio pilve, simbolizuojančiame įkalinimą ir vieatvę, kuriuos jam užtraukė meilės stoka. Dievas jį išvadavo. Nuvykęs į Ninevę, Joną kreipėsi į gyventojus, kaip Dievas buvo prisakęs. Ir atsitiko tai, ko jis bijojo. Žmonės gailėjosi dėl savo nuodėmių, atsisakė pikto, ir Dievas jiems atleido: nusprendė negriauti miesto. Joną supyko ir nusivylė; jis norėjo „teisingumo“, o ne malonės. Pagaliau pranašas rado nusiraminimą po medžiu, kurį Dievas išaugino, kad apsaugotų jį nuo saulės. Bet kai Dievo valia medis nuvyto, Joną nusiminė ir piktai papriekaištavo Dievui. Dievas atsakė: „Tu gailiesi augalo, dėl kurio nevargai ir kurio neauginai; jis išdygo per vieną naktį ir per vieną naktį pradingo. Argi neturėčiau aš gailėtis Ninevės, to didžiojo miesto, kuriame yra daugiau negu šimtas dvidešimt tūkstančių žmonių, nemokančių atskirti kairės nuo dešinės, ir daug galvijų?“ Dievo atsakymas Jonai turi būti suprastas simboliškai. Jis paaiškino pranašui, kad meilės esmė yra „veikti“ dėl kažko ir „suteikti kažkam gyvenimą“, kad meilė ir veikla yra neatskiriamos. Kiekvienas myli tai, dėl ko dirba, ir dirba dėl to, ką myli.

Rūpinimasis ir dėmesingumas implikuoja kitą meilės aspektą - *atsakomybę*. Mūsų dienomis atsakomybė dažniausiai suvokiama kaip pareiga, kaip kažkas primesta iš išorės. Tačiau iš tikrųjų atsakomybė yra absoliučiai savanoriškas aktas; tai mano atsakas į kito žmogaus išreikštą ar neišreikštą poreikį. Būti „atsakingam“ reiškia būti pajėgiam ir pasirengusiam „atsakyti“. Joną nejautė atsakomybės už Ninevės gyventojus. Jis, taip ir Kainas, galėjo paklausti: „Ar aš savo brolio sargas?“ Mylintis asmuo atsiliepia. Brolio gyvenimas jam yra ne tik brolio, bet ir jo paties reikalas. Jis jaučiasi atsakingas už savo artimą kaip pats už save. Motinos atsakomybė už kūdikį iš esmės yra

rūpinimasis jo fizinėmis reikmėmis. Suaugusiųjų meilė paprastai susijusi su kito žmogaus psichinėmis reikmėmis.

Atsakomybė gali lengvai pereiti į dominavimą ar savininkiškumą, jei riebus trečio meilės komponento - *pagarbos*. Pagarba nėra baimė. Ji reiškia (lot. *respicere* - „žiūrėti į“) - gebėjimą matyti asmenį tokį, koks jis yra, suvokti jo unikalų individualumą. Tai rūpinimasis, kad kitas žmogus augtų ir atsiskleistų. Taigi pagarba implikuoja išnaudojimo nebuvimą. Aš noriu, kad mylimas asmuo augtų ir atsiskleistų savo paties labui ir savais būdais ir ne tam, kad tarnautų man. Jei aš myliu kitą žmogų, jaučiuosi esąs viena su juo - bet su tokiu, *koks jis yra*, o ne su tokiu, koks man reikalingas, kad galėčiau juo pasinaudoti. Aišku, kad pagarba įmanoma tik tada, kai *aš* esu prisiekęs nepriklausomybę, kai galiu stovėti ir eiti be ramentų, nestelbdamas ir neišnaudodamas kito. Pagarba remiasi tik laisve, kaip sakoma senoje prancūzų dainoje: "L'amour est l'enfant de la liberté" - meilė yra laisvės, o ne išnaudojimo kūdikis.

Pagarba asmeniui neįmanoma be jo *pažinimo*; rūpinimasis ir atsakomybė būtų akli, jei nesiremtų žinojimu. Pažinimas būtų tuščias, jei nebūtų motyvuotas rūpinimosi. Yra daug pažinimo lygmenų; pažinimas kaip meilės aspektas nelieka periferijoje, o skverbiasi iki pat esmės. Tai įmanoma tik tada, kai aš galiu peržengti rūpinimąsi savimi ir žiūrėti į kitą žmogų jo akimis. Pavyzdžiui, galiu suprasti, kad tas žmogus pyksta, net jeigu jis šito atvirai neparodo; galiu pažinti jį giliau: kai yra suirzęs, susirūpinęs, kai jaučiasi vienišas, kaltas. Maža to, aš galiu įžvelgti, kad jo pyktis - tik gilesnių jausmų išraiška, ir tada matau jį sunerimusį ir sutrikusį, t. y. ne piktą, o kenčiantį.

Pažinimas turi dar vieną svarbesnę ryšį su meilės problema. Esminis poreikis susiliesti su kitu žmogumi ir taip išstrukti iš vienatvės kalėjimo yra susijęs su kitu išskirtinai žmogišku troškimu pažinti „žmogaus paslaptį“. Kadangi gyvenimas jau vien savo biologine prasme yra stebuklingas ir paslaptingas, tad ir žmogus lieka nesuvokiama paslaptis ir sau, ir savo artimui. Mes pažįstame save, ir vis dėlto kad ir kiek stengtumėmės,

negalime savęs pažinti iki galo. Mes pažįstame savo artimą, ir vis dėlto nepažįstame jo, nes nei mes patys, nei mūsų artimieji nesame daiktai. Juo giliau skverbiamės į savo ar kieno kito esybę, tuo labiau pažinimo tikslas tolsta nuo mūsų. Vis dėlto mes negalime atsisakyti pastangų skverbtis į žmogaus sielą, į slapčiausią branduolį to, kas yra Jis".

Yra vienas desperatiškas būdas pažinti paslaptį: tai abso-liuti valdžia kitam žmogui, verčianti jį daryti, galvoti ir jausti tai, ką mes norime; ši valdžia sudaiktina jį, paverčia mūsų daiktu, mūsų nuosavybe. Aukščiausias tokio pažinimo laipsnis - sadiz-mo kraštutiniai, noras ir gebėjimas priversti žmogų kentėti, kol išduos savo paslaptį. Sis troškimas įsiskverbti į kito - taigi ir savo pačių - paslaptį padeda suvokti žiaurumo ir destrukci-jos masto bei intensyvumo motyvaciją. Šią idėją labai įtaigiai išreiškė Izaokas Babelis (Isaac Babel). Jis cituoja pažįstamo karininko, kuris Rusijos pilietiniame kare pasmerkė savo buvusį poną mirčiai, žodžius: „Nušaudamas - pavadinsiu tai šitaip - nušaudamas žmogumi tik atsikratai. [...] Šūviu jūs niekada ne-pasieksite sielos, kuri yra jūsų artimajame, ir nesužinosite, kaip ji reiškiasi. Bet aš, nesigailėdamas savęs, ne kartą tryptau priešą kojomis ilgiau kaip valandą. Matote, aš noriu suvokti, kas iš tikrųjų yra gyvenimas, kas yra gyvybė, kai ji mus palieka".⁶

Stebėdami vaikus, mes dažnai stebime šį kelią į pažinimą. Vaikas ardo daiktus, laužo, kad pažintų juos, arba žudo gyvū-nus, žiauriai nuplėšia sparnelius plaštakai, kad sužinotų, išgautų jos paslaptį. Žiaurumą motyvuoja giluminis troškimas suvokti daiktų ir gyvybės paslaptį.

Kitas būdas pažinti „paslaptį" yra meilė. Meilė yra akty-vus skverbimasis į kitą asmenį, ir mano troškimas pažinti būna patenkintas, pasiekus vienybę. Sąryšyje aš pažįstu tave, save, visus ir... nieko. Aš žinau tik vieną pažinimo būdą, kuris yra gyvybingas ir prieinamas žmogui - tai ryšio išgyvenimas, o ne žinojimas, kurį mums gali duoti mintis.

⁶1. Babel, *The Collected Stories*, Criterion Books, New York, 1955.

Sadizmas kyla iš noro suvokti paslaptį, bet aš lieku toks pat neišmanėlis, kaip ir anksčiau. Jei nuplėšiau kitai būtybei galūnes, aš ją prazudžiau, ir nieko daugiau. Meilė yra vienintelis pažinimo būdas, kuris atsako į mano klausimą. Meilės aktu atiduodamas save, įsiskverbdamas į kitą, aš atrandu save, atskleidžiu save, atskleidžiu mus abu, atskleidžiu žmogų.

Troškimą pažinti save ir savo artimą išreiškia ir Delfų orakulo moto: „Pažink save“. Tai visos psichologijos esmė. Tačiau siekiant pažinti žmogų, jo giliausią paslaptį, šis troškimas niekada nebus patenkintas per įprastą pažinimą, įgytą vien mąstymo keliu. Net jeigu žinotume apie save tūkstantį kartų daugiau, niekada nepasiektume dugno. Mes vis tiek liktume mįsle sau, kaip ir mūsų artimas liks mums paslaptimi. Vienintelis tikro pažinimo kelias slypi meilės *akte*, kuris peržengia mintį ir žodžius. Tai drąsus šuolis į ryšio išgyvenimą. Aišku, protinis pažinimas, tai yra, psichologinis pažinimas, yra būtina visiško pažinimo meilėje sąlyga. Aš turiu objektyviai pažinti kitą asmenį ir save, kad galėčiau matyti jį realų, be iliuzijų, iracionaliai iškreipiančių jo vaizdą. Tik objektyviai pažindamas žmogų, galiu pažinti jį aukščiausią prasmę, meilės *akte*.⁷

Žmogaus pažinimo problema eina lygiagrečiai su religine Dievo pažinimo problema. Konvencinėje Vakarų teologijoje mėginama pažinti Dievą protu ir suformuluoti teiginius *apie* Dievą. Manoma, kad mąstant galima pažinti Dievą. Misticizme, kuris yra nuosekli monoteizmo pasekmė (tai įrodyti pamėginasiu vėliau), pastangos pažinti Dievą protu pakeistos ryšio su Dievu išgyvenimu, kuriame nebelieka vietos - nei poreikio - žinioms *apie* Dievą.

Ryšio su žmogumi ar (religine prasme) su Dievu išgyvenimas jokių būdu nėra iracionalus. Priešingai, pasak Alberto

⁷ Šis teiginys pasako kai ką svarbaus apie psichologijos vaidmenį šiuolaikinėje Vakarų kultūroje. Nors didelis psichologijos populiarumas neabejotinai rodo susidomėjimą žmogaus pažinimu, kartu tai liudija ir esminį meilės trūkumą žmonių santykiuose. Taigi psichologinis pažinimas, užuot tapęs žingsniu į visišką pažinimą meilės *akte*, telieka jo pakaitalu.

Šveicerio (Albert Schvveitzer), tai drąsiausia ir radikaliausia racionalizmo pasekmė. Jis remiasi ne atsitiktinio, o esminio mūsų pažinimo ribotumo suvokimu. Tai supratimas, kad mes niekada „neapčiuopsime“ žmogaus ir pasaulio paslapties, bet vis dėlto galime pažinti ją meilės akte. Psichologija kaip mokslas turi savo ribas: kaip loginė teologijos pasekmė yra misticismas, taip psichologija veda į meilę.

Rūpinimasis, atsakomybė, pagarba ir pažinimas yra tarpusavyje susiję. Tai sindromas nuostatų, būdingų subrendusiai asmenybei, kuri produktyviai ugdo savo galias, kuri nori tik to, ką sukuria savo darbu, kuri nebepuoselėja narcisistinių svajonių apie visąžinystę ir visagalybę ir pasižymi kuklumu, pagrįstu vidine jėga, kylančia iš tikrai produktyvios veiklos.

Lig šiol aš kalbėjau apie meilę kaip žmogiško atskirtumo įveikimą, kaip ryšio poreikio patenkinimą. Bet universalų, egzistencinį ryšio poreikį dažnai nustelbia konkretesnis, biologinis: vyriško ir moteriško prado troškimas susijungti. Šio poliškumo idėja geriausiai išreikšta mite apie tai, kad iš pradžių vyras ir moteris buvo viena visuma, vėliau padalyta į dvi puses, ir nuo to laiko kiekvienas vyriškis ieško savo moteriškosios pusės, kad vėl su ja susijungtų. (Ta pati pirminės lyčių vienybės idėja išreikšta Biblijos pasakojime apie tai, kad Ieva buvo padaryta iš Adomo šonkaulio, nors šiame patriarchališkame mite moteris laikoma žemesne už vyrą). Mito prasmė pakankamai aiški. Lyčių poliarizacija skatina žmogų siekti ypatingo ryšio - susijungimo su kita lytimi. Be to, kiekviename vyre ir moteryje egzistuoja vyriškų ir moteriškų principų poliškumas. Kaip fiziologiškai vyras ir moteris turi skirtingos lyties hormonų, taip ir psichologine prasme jie yra dvilyčiai. Jie turi savyje gavimo ir įsiskverbimo principus, materialumą ir dviasią. Vyras ir moteris atranda savyje vienybę, tik susijungus vyriškajam ir moteriškajam pradui. Šios priešybės yra bet kokio kūrybingumo pagrindas.

Be to, vyriškas ir moteriškas poliškumas yra tarpasmeninio

kūrybiškumo pagrindas. Tai akivaizdu biologiniame spermos ir kiaušialąstės susijungime, iš kurio gimsta kūdikis. Ne kitaip yra ir psichikos srityje; mylėdami vyras ir moteris *atgimsta*. (Nepajėgus pasiekti šios priešybų vienybės, atsiranda homoseksualiniai iškrypimai. Taigi homoseksualistas kenčia neįveikiamą vienatvę. Suprantama, šis skausmas jį suartina su eiliniu heteroseksualistu, kuris nesugeba mylėti.)

Tie patys vyriški ir moteriški pradai egzistuoja ir gamtoje; tai akivaizdu ne tik gyvūnų bei augalų gyvenime, bet ir dviejų fundamentalių funkcijų - gavimo ir skverbimosi - poliškume. Tai žemės ir lietaus, upės ir vandenyno, nakties ir dienos, tamšos ir šviesos, materijos ir dvasios priešpriešos. Šią idėją nuostabiai išreiškė didysis musulmonų poetas ir mistikas Rūmis:

Mylintysis niekada nepatirs meilės iš tikrųjų, jei jos nesisieks ir jo mylimoji.

Jei meilės žaibas nušvietė *vieną* širdį, žinok, kad meilė pabuodo ir *kitoje*.

Jei meilė Dievui auga tavo širdyje, nėra abejonių- Dievas myli tave.

Viena ranka neploja be kitos.

Dieviška Išmintis įsako mums mylėti vienas kitą.

Taip jau lemta, kad viskas pasaulyje turi savo porą.

Išmintingai žiūrint, Dangus yra vyras, o Žemė - moteris: Žemė puoselėja tai, kam Dangus leidžia įvykti.

Kai Žemei trūksta šilumos, Dangus ją atsiunčia; kai ji praranda savo gaivą ir drėgmę, Dangus juos grąžina.

Dangus suka ratus, gaubdamas Žemę kaip žmoną.

O Žemė gimdo ir maitina tuos, kuriuos išnešiojo.

Laikykite Žemę ir Dangų protingais, kadangi jie atlieka protingų būtybių darbą.

Jei jie neteikia vienas kitam džiaugsmo, ko gi taip siekia vienas kito?

Kaip gėlės ir medžiai žydėtų be Žemės?

Kam tada būtų skirti Dangaus vandenys ir šiluma?

Dievas suteikė vyrui ir moteriai geismą, kad jų sąjunga išsaugotų pasaulį.

Taip Jis pažadino kiekvienos būties dalelės troškimą surasti savo antrąją pusę.

Diena ir Naktis yra priešybės tik išoriškai, o iš tiesų tarnauja vienam tikslui.

Kiekvienas myli kitą, kad atliktų bendrą darbą.

Be Nakties žmogaus prigimtis niekuo nepraturtėtų ir nebūtų ką eikvoti Dieną.⁸

Vyriškumo ir moteriškumo priešpriešų problema veda į tolimesnę diskusiją apie meilės ir sekso esmę. Jau kalbėjau apie Froido klaidą - užuot pripažinęs, kad seksualinis geismas yra viena iš meilės poreikio apraiškų, meilę jis laiko tik seksualinių instinktų išraiška, arba sublimacija. Maža to, Froido klaida siekia dar toliau. Vadovaudamasis fiziologiniu materializmu, lytinį instinktą jis laiko chemiškai sužadinta įtampa kūne, skausminga ir reikalaujančia iškvos. Seksualinio geismo tikslas yra pašalinti šią skausmingą įtampą; seksualinis pasitenkinimas yra šios iškvos pasiekimas. Šis požiūris pagrįstas tiek, kiek seksualinis poreikis panašus į alkį ar troškulį. Seksualinis geismas šioje koncepcijoje yra tas pats alkis, o seksualinis pasitenkinimas - alkio panaikinimas. Jei ši samprata priimtina, masturbacija būtų idealus seksualinis pasitenkinimas. Tačiau Froidas pakankamai paradoksaliai ignoruoja psichobiologinį seksualumo aspektą, moteriškumo ir vyriškumo priešybes bei poreikį jas sujungti. Si keista klaida turbūt kilo iš Froido ypatingo patriarchališkumo, vertusio manyti, kad seksualumas *per se* yra vyriškas, ir neleidusio pastebėti ypatingo moteriško seksualumo. Straipsnyje „Trys įnašai į lyties teoriją“ jis tvirtino, kad libido visada yra „vyriškos prigimties“, nepriklausomai nuo to, ar jis reiškiasi vyre, ar moteryje. Ta pati idėja racionaliai išdėstyta Froido teorijoje, kad mažas berniukas suvokia moterį

⁸ R. A. Nicholson, *Rūmė*, George Allen and Unwin, Ltd., London, 1950. p. 122-123.

kaip iškastruotą vyriškį ir kad ji pati siekia įvairiausių kompensacijų už prarastas vyriškas genitalijas. Tačiau moteris nėra iškastruotas vyras, jos seksualumas yra savitas, moteriškas, anaip tol ne „vyriškos prigimties“.

Seksualinę potraukį tarp lyčių tik iš dalies lemia poreikis atsikratyti įtampų; iš esmės tai sąjungos su priešinga lytimi siekis ir vienas iš lyčių traukos požymių. Moteriškumas ir vyriškumas reiškiasi ne tik *seksualinėje funkcijoje*, bet ir *charakteryje*. Vyriškas charakteris pasižymi skverbimusi, vadovavimu, veiklumu, drausmingumu ir avantiūrizmu; moteriškasis - išsiskiria imlumu, globa, realizmu, ištverme, motiniškumu. (Tiesa, kiekviename individe šios savybės yra susipynusios, bet vyrauja tos, kurios atstovauja „jo“ arba „jos“ lyčiai.) Kai vyriškojo *charakterio* savybės yra silpnos dėl emocinio infantilizmo, šį trūkumą jis dažnai mėgina kompensuoti pabrėždamas savo vyriškumą *seks*e. Pavyzdžiui, Don Žuanas įrodinėja vyrišką šaunumą sekse, nes nėra tikras dėl savo vyriškumo dvasine prasme. Kai vyriškumas paralyžiuotas labiau, jo iškreiptu pakaitalu tampa sadizmas (jėgos panaudojimas). O susilpnėjęs ar iškrypęs moteriškas seksualumas virsta mazochizmu arba savininkiškumu.

Froidas buvo kritikuojamas dėl sekso pervertinimo. Todėl norėta pašalinti iš jo sistemos tuos elementus, kurie nepriimtini tradiciškai mąstantiems žmonėms. Froidas tai gerai jautė ir priešinosi pastangoms ką nors keisti. Tiesa, anuo metu jo teorija buvo iššaukianti, revoliucinga. Bet, kas tiko XX a. pradžioje, nebepasitvirtina dabar. Seksualiniai papročiai taip pasikeitė, kad ši teorija jau nešokiruoja Vakarų viduriniųjų klasių, ir donkichiškai atrodo tie ortodoksai analitikai, kurie lig šiol tariasi drąsiai ir radikalai giną Froido seksualumo teoriją. Iš tikrųjų dabar jų pozicija yra konformistinė, nes nebekelia psichologijos klausimų, vedančių į šiuolaikinės visuomenės kritiką.

Aš kritikuoju Froido teoriją ne todėl, kad jis pernelyg akcentavo seksą, bet kad nepakankamai jį suprato. Jis pirmasis prakalbo apie tarpasmeninių aistrų reikšmę, nors pagal savo

prielaidas aiškino jas fiziologiškai. Psichoanalizės raida reikalauja patikslinti Froido koncepciją, perkelti jo išvalgą iš fiziologinio į biologinį ir egzistencinį lygį.⁹

2. Meilė tarp tėvų ir vaiko

Gimdamas kūdikis turėtų jausti mirties baimę, jei mielaširdingasis likimas nebūtų apsaugojęs jo nuo visokeriopo nerimo - ir dėl atsiskyrimo nuo motinos, ir dėl embrioninės būsenos praradimo. Net ir gimęs kūdikis mažai kuo skiriasi nuo negimusio; jis nepažįsta daiktų, dar nesuvokia savęs ir pasaulio kaip kažko, esančio išorėje. Jis teigiamai reaguoja į šilumą ir maistą, bet dar neskiria jų nuo šaltinio - motinos. Motina yra šiluma, motina yra maistas, motina yra euforiška pasitenkinimo ir saugumo būsena. Si būsena, Froido žodžiais, yra narcizizmas. Išorinė realybė, žmonės ir daiktai, reikšmingi tik tiek, kiek jie patenkina ar slopina vidines kūno būsenas. Tikra yra tik tai, kas kūdikio viduje, o kas išorėje, realu tiek, kiek tenkina jo reikmes, bet ne savaime.

Augdamas ir vystydamasis vaikas pradeda suvokti daiktus tokius, kokie jie yra; valgymo malonumą ima skirti nuo spenelio; krūtį nuo motinos. Pagaliau vaikas pradeda skirti troškulį, pieną, krūtį ir motiną kaip savarankiškas esybes. Jis mokosi suvokti daugelį kilų dalykų - skirtingų ir turinčių savo būtį. Šiuo laikotarpiu jis mokosi juos įvardyti ir jais naudotis. Sužino, kad ugnis yra karšta ir kelianti skausmą, kad motinos kūnas šiltas ir malonus, kad medis sunkus ir kietas, o popierius lengvas ir plyšta. Jis mokosi elgtis tarp žmonių, žino, kad motina šypsosis, kai aš valgysiu, kad paims mane ant rankų, kai verkiau, kad pagirs, kai tuštinsiuos. Visi šie išgyvenimai kristalizuojasi

⁹Froidas ir pats žengė šia kryptimi, vėliau kurdamas gyvenimo ir mirties instinktų sampratą. Jo požiūris į erosą, kaip sintetinantį ir vienijantį principą, visiškai skiriasi nuo libido koncepcijos. Tačiau, nors gyvenimo ir mirties instinktų teoriją ortodoksai analitikai priėmė, tai nepaskatino iš esmės peržiūrėti libido sampratos, bent jau klinikiniuose darbuose.

ir susivienija patirtyje: *aš esu mylimas*. Aš esu mylimas, nes esu mamos vaikas. Aš mylimas, kadangi esu bejėgis. Esu mylimas, nes esu gražus, pasigėrėtinas. Aš mylimas, nes motinai manęs reikia. Bendriau tariant: *aš esu mylimas toks, koks esu*, ar dar tiksliau, *esu mylimas, kadangi esu*. Šis patyrimas, kad esi motinos mylimas, yra pasyvus. Čia nėra nieko, ką turėčiau daryti, kad būčiau mylimas - motinos meilė besąlygiška. Viskas, ką turiu daryti, - tai *būti*, būti jos vaiku. Motinos meilė yra palaima, ramybė, jos nereikia išsikovoti, užsitarnauti. Tačiau besąlygiška motinos meilė turi ir trūkumą. Jos ne tik nereikia užsitarnauti - ji *negali būti* įgyta, sukelta, kontroliuojama. Jei ji yra, tai lyg Dievo dovana; jei jos nėra, pats gyvenimas praranda žavesį ir aš nieko negaliu padaryti, kad jį grąžinčiau.

Daugeliui vaikų iki aštuonerių su puse ar dešimties metų¹⁰ svarbiausia *būti mylimam* - būti mylimam, koks esi. Pats vaikas iki to amžiaus dar nemyli, bet dėkingai, džiaugsmingai reaguoja į tai, kad yra mylimas. Šiuo vystymosi laikotarpiu atsiranda naujų jausmų, kyla noras pačiam pažadinti kitų meilę. Vaikas pirmą kartą nusprendžia ką nors *duoti* motinai (ar tėvui) - sukurti eilėrašį, piešinį ar dar ką. Pirmą kartą vaiko gyvenime meilės idėja transformuojasi iš geismo būti mylimam į gebėjimą mylėti, meilės kūrimą. Nuo pirmųjų tokių mėginimų iki meilės brandos praeina daug metų. Pagaliau vaikas, gal jau paauglystėje, peržengia savo egocentrizmą, kitas asmuo nebeatrodo vien tik priemonė patenkinti savo poreikius. Kito asmens reikmės tampa tokios pat svarbios, kaip ir jo paties; gal net svarbesnės. Duoti tampa maloniau, džiugiau negu gauti, mylėti - svarbiau negu būti mylimam. Per meilę vaikas išsivaduoja iš vienišumo ir izoliacijos, kurią buvo sukūręs narcizmas ir egocentriškumas. Jis išgyvena naują ryšio, dalijimosi, bendrumo jausmą. Dar daugiau, jis pajunta galįs sužadinti meilę mylėdamas pats, daugiau nebeprisiklausyti nuo meilės,

¹⁰ Žr. Sullivano pateiktą šio vystymosi aprašymą: *The Interpersonal theory of Psychiatry*, W. W. Norton & Co., New York, 1953.

pelnytos už tai, kad esi mažas, bejėgis, silpnas - kitaip tariant, „geras“. Infantiliška meilė grindžiama principu: „*Aš myliu, nes esu mylimas*“. Brandi meilė vadovaujasi kitu principu: „*Aš esu mylimas, nes pats myliu*“. Nesubrendusi meilė teigia: „*Aš myliu tave, nes tu man esi reikalingas*“. Brandi meilė sako: „*Tu man esi reikalingas, nes aš myliu tave*“.

Kartu su *gebėjimu* mylėti vystosi ir meilės *objektas*. Pirmaisiais mėnesiais ir metais vaikas labiausiai yra prisirišęs prie motinos. Šis prisirišimas atsiranda dar prieš gimimą, kai motina ir vaikas vis dar yra viena, nors kartu yra du. Gimimas kai ką keičia, bet ne tiek daug, kaip gali atrodyti. Dabar vaikas gyvena nebe motinoje, bet vis dar lieka nuo jos visiškai priklausomas. Tačiau kasdien jis darosi vis savarankiškesnis: mokosi vaikščioti, kalbėti, pažinti pasaulį; ryšys su motina praranda gyvybinę reikšmę, vis svarbesnis tampa ryšis su tėvu.

Kad deramai įvertintume šį perėjimą nuo motinos prie tėvo, turime aptarti esminius, kokybinius skirtumus tarp motinos ir tėvo meilės. Apie motinišką meilę mes jau kalbėjome. Motinos meilė iš prigimties yra besąlygiška. Motina myli savo naujagimį ne dėl to, kad jis patenkino kokią nors ypatingą sąlygą ar pateisino jos lūkesčius, o todėl, kad tai jos vaikas. (Suprantama, kalbėdamas apie motinos ir tėvo meilę, aš kaip ir Maksas Vėberis (Max Weber) turiu galvoje „idealiuosius tipus“ ar Jungo archetipus, bet tai nereiškia, kad kiekviena motina ar tėvas myli būtent taip. Aš aptariu tik tėvystės ir motinystės principą.) Besąlygiška meilė yra giliausias ne tik vaikų, bet ir kiekvieno žmogaus troškimas; kita vertus, meilė už tam tikrą „nuopelną“, už tai, kad esi „vertas“, visada kelia abejonių: o kas, jeigu netiksiu asmeniui, kurio mylimas norėčiau būti? Tokiu atveju kyla baimė, kad meilė gali išblėsti. Be to, „užtarnauta“ meilė palieka kartėlį, kad esi mylimas ne pats savaime ar esi mylimas *tik* tiek, kiek įtikai, o tai galų gale reiškia, jog iš tikrųjų esi ne mylimas, o tik išnaudojamas. Nieko nuostabaus, kad mes visi - vaikai ir suaugę - ilginės motiniškos meilės. Daugelis vaikų yra pakankamai laimingi, patirdami motinišką meilę (plačiau

tai aptarsime vėliau). Patenkinti tą patį suaugusiųjų troškimą kur kas sunkiau. Idealiu atveju tai išlieka kaip normalios erotinės meilės dalis; be to, tokia meilė neretai įgyja religines formas, o ypač dažnai - neurotines.

Santykis su tėvu visiškai kitoks. Motina yra namai, iš kurių mes visi išėjome, ji yra gamta, žemė, okeanas; tėvas neatstos nė vienų iš šių natūralių namų. Jį mažai kas tesieja su vaiku pirmaisiais gyvenimo metais, jo reikšmė šiuo ankstyvuju laikotarpiu negali prilygti motinos reikšmei. Vis dėlto, nors tėvas neatstovauja natūraliam pasauliui, jis atstovauja kitiems žmogaus egzistencijos poliems - minties, žmogaus padarytų daiktų, įstatymo ir tvarkos, drausmės, kelionių ir nuotykių pasauliui. Tėvas moko vaiką, nurodo jam kelią į pasaulį.

Pastaroji funkcija glaudžiai susijusi su socialiniu ekonominiu vystymusi. Kai atsirado privati nuosavybė ir ji tapo paveldima vieno iš sūnų, tėvas ėmė ieškoti to sūnaus, kuriam galėtų palikti savo turtą. Suprantama, jog tokiu tapdavo, tėvo akimis, tinkamiausias įpėdinis, panašiausias į jį, taigi labiausiai jam patinkantis. Tėvo meilė yra sąlygiška. Jos principas - „Aš tave myliu, *nes* tu atliepi mano lūkesčius, tinkamai atlieki pareigas, esi panašus į mane". Sąlygiška tėvo meilė, kaip ir besąlygiška motinos, turi privalumų ir trūkumų. Neigiama yra tai, kad tėvišką meilę reikia užsitarnauti, kad ją galima prarasti, jei nevykdysi to, ko iš tavęs laukiama. Tėviškoji meilė labiausiai vertina paklusnumą; nepaklusnumas tampa didžiausia nuodėme, ir bausmė už ją - tėvo meilės praradimas. Ne mažiau svarbi ir teigiama pusė. Kadangi ši meilė yra sąlygiška, vadinasi, aš galiu kažką daryti, kad ją užsitarnaučiau, galiu jos siekti; ši meilė nėra man nepavaldi, kaip motinos meilė.

Motinos ir tėvo santykiai su vaiku atitinka paties vaiko reikmes. Kūdikui ir fiziologine, ir psichologine prasme reikia motinos besąlygiškos meilės ir rūpesčio. Nuo šešerių metų vaikas ima siekti tėvo meilės, jo autoriteto ir vadovavimo. Motinos paskirtis yra saugoti jo gyvybę, tėvo uždavinys - vadovauti, mokyti įveikti sunkumus, būdingus tai visuomenei, kurioje

vaikas gimė. Idealiu atveju motinos meilė nemėgina stabdyti vaiko augimo, nepabrėžia jo bejėgiškumo. Motina turėtų tikėti gyvenimu, nebūti pernelyg dirgli ir neužkrėsti savo nerimu vaiko. Ji turėtų siekti, kad vaikas pagaliau taptų nepriklausomas, atsiskirtų nuo jos. Tėvo meilė turėtų vadovautis principais bei lūkesčiais; būti rami ir pakanti, o ne grėsminga ir autoritarinė. Ji turėtų diegti augančiam vaikui pasitikėjimo savimi jausmą ir pagaliau leisti jam pasijusti autoritetu pačiam sau, nebesiorientuoti į tėvą.

Ateina laikas, ir žmogus subręsta: pats tampa savo paties motina ir tėvu. Paprastai jis įgyja ir motinos, ir tėvo sąžinę. Motinos sąžinė sako: „Nėra tokio blogio, tokio nusikaltimo, kuris galėtų atimti mano meilę, geriausias mano linkėjimus tau“. Tėvo sąžinė sako: „Jei elgiesi blogai, neišvengsi atpildo už savo nedorus darbus, o svarbiausia - tu privalai keisti savo būdą, jei nori man patikti“. Subrendęs žmogus tampa laisvas nuo išorinių motinos ir tėvo esybių, bet susikuria jas savyje. Priešingai Froido super-ego koncepcijai, jis sukuria jas savyje ne *susivienydamas* su motina ir tėvu, bet susikurdamas motinišką sąžinę, pagrįstą savo paties gebėjimu mylėti, ir tėvišką sąžinę, pagrįstą savu protu ir vertinimu. Tada subrendęs žmogus myli pagal savo motinišką ir tėvišką sąžinę, nors ir atrodo, kad jos viena kitai prieštarauja. Jei jis vadovautųsi vien tėviškąja sąžine, būtų žiaurus ir nežmoniškas. Jei vadovautųsi vien motiniškąja, būtų pats vertinti ir taip stabdytų savo ir kitų vystymąsi.

Šis perėjimas nuo motinos prie tėvo ir prie galutinės jų sintezės lemia dvasinę sveikatą ir brandą. Nesėkmės šiame kelyje yra visokių neurozių priežastis. Nors tai neįeina į mūsų knygos problematiką, trumpai paaiškinsiu.

Viena iš neurozinio vystymosi priežasčių gali būti tai, kad berniukas turi mylinčią, bet pernelyg slopinančią ar valdingą motiną, ir silpną, nesidominčią juo tėvą. Šiuo atveju, nuo mažens prisirišęs prie motinos, jis gali toks ir likti bei išaugti priklausomu, bejėgiu žmogumi, kuris gali tik imti, kurį reikia ginti, globoti, kuriam trūksta tėvo savybių: drausmės, nepriklausomybės,

gebėjimo savarankiškai kurti savo gyvenimą. Jis gali mėginti ieškoti „motinų“ kiekviename - kartais moteryse, kartais vyruose, užimančiuose autoritetinę bei įtakingą padėtį. Antra vertus, jei motina yra šalta, abejinga ir valdinga, vaikas gali perkelti motiniškos globos poreikį į tėvą ar į jį pakeičiantį asmenį - šiuo atveju rezultatas bus beveik toks pat kaip ir pirmuoju - arba jis gali tapti vienpusiškai orientuotas į tėvą, aklaai paklusnus įstatymo raidei, tvarkai bei autoritetui, netikintis besąlygiška meile ir nesugebantis jos priimti. Tokia charakterio raida dar labiau tikėtina, jei tėvas yra valdingas ir tuo pat metu stipriai prisirišęs prie sūnaus. Visoms šioms neurozėms būdinga tai, kad vienas principas - motiniškasis ar tėviškasis – neišsivystė arba (o tai yra dar aštresnės neurozės priežastis) motinos ir tėvo vaidmenys susikeitė vietomis ir išoriškai, ir asmens viduje. Tolesnis tyrimas gali parodyti, kad tam tikri neurozės tipai (pvz., manijos neurozė) vystosi labiau dėl vienpusės tėvo įtakos, kitos neurozės (isterija, alkoholizmas, nesugebėjimas savęs įtvirtinti ir realistiškai žvelgti į gyvenimą, depresija) kyla iš vienašališkos motinos įtakos.

3. Meilės objektai

Meilė nėra pirmiausia ryšys su tam tikru žmogumi; tai *santykis, charakterio nuostata*, lemianti žmogaus ryšį su visu pasauliu, o ne vien su meilės „objektu“. Jei asmuo myli tik vieną žmogų ir yra abejingas kitiems, tai ne meilė, o simbiozinis ryšys, arba praplėstas egoizmas. Vis dėlto daugelis yra įsitikinę, kad svarbiausia meilės objektas, o ne gebėjimas mylėti. Jie netgi mano, jog meilė vieninteliui „mylimajam“ ir niekam kitam įrodo jų jausmo stiprumą. Apie šią klaidą jau kalbėjome. Nesuvokdamas, kad meilė yra veikla, sielos galia, žmogus mano, jog svarbiausia rasti tinkamą objektą, o po to viskas eisis savaime. Tai galima palyginti su žmogumi, kuris norėdamas tapyti nesimoko šio meno, o pareiškia ieškąs tinkamo objekto, - kai jį atras, tada puikiai taps. Jei aš iš tiesų myliu vieną žmogų,

aš myliu visus žmones, myliu pasaulį, myliu gyvenimą. Kam nors sakydamas: „Aš tave myliu“, turiu būti pasirengęs sakyti: „Aš tavyje myliu visus, aš per tave myliu visą pasaulį, aš tavyje myliu ir save“.

Tai, kad meilė yra nuostata, susijusi ne su vienu žmogumi, o su visais, nereiškia, jog įvairūs meilės tipai nesiskiria, priklauso mai nuo objekto, kuris yra mylimas.

Broliška meilė

Fundamentaliausioji meilės rūšis, visų kitų meilės rūšių pagrindas, yra *broliška meilė*. Šiuo terminu aš vadinu atsakomybę, rūpinimąsi, pažinimą, pagarbą kiekvienam žmogui, norą jam padėti. Apie šią meilės rūšį Biblija sako: „Mylėk savo artimą kaip pats save“. Broliška meilė yra meilė visiems žmonėms. Čia nėra išimčių. Išsiugdęs gebėjimą mylėti, aš negaliu nemylėti savo brolių. Broliška meilė - tai ryšio su visais žmonėmis, žmogiškojo solidarumo, žmogiškosios vienybės išgyvenimas. Ji remiasi nuovoka, kad visi mes esame vienodi. Talento, intelekto, pažinimo skirtumai yra nereikšmingi, palyginus su žmogiškumo esme, bendra visiems žmonėms. Kad pajustumė šį tapatumą, būtina smelktis nuo išorės prie esmės. Bendraudamas su kitu žmogumi tik paviršutiniškai, aš tematau skirtumus - tik tai, kas mus skiria. O pasiekęs gelmę, galiu suvokti mūsų tapatumą, mūsų brolybės faktą. Toks ryšys iš centro į centrą - o ne nuo periferijos prie periferijos - yra „centruotas ryšys“. Apie tai gražiai pasakė Simona Vail (Simone Weil): „Tie patys žodžiai (pavyzdžiui, kai vyras sako žmonai: „Aš tave myliu“) gali būti banalūs ar nuostabūs, priklausomai nuo to, kaip jie pasakyti. O tai savo ruožtu lemia žmogaus esybės gelmės, iš kurių jie plaukia, ir visos valios pastangos čia yra bejėgės ką nors pakeisti. Per stebuklingą sutapimą jie pasiekia tą patį lygmenį kitame žmoguje. Todėl klausytojas gali atskirti, jei tik apskritai sugeba suvokti, ko verti yra žodžiai“.¹¹

¹¹ Simone Weil, *Gravity and Grace*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1952, p. 117.

Broliška meilė yra meilė tarp lygių. Tiesa, net ir lygūs ne visada „lygūs“ - tik ta prasme, kad visi esame žmonės, visiems reikia pagalbos. Šiandien man, rytoj tau. Bet tas pagalbos poreikis nereiškia, kad vienas yra bejėgis, o kitas galingas. Bejėgiškumas yra laikina būseną; gebėjimas atsistoti ir eiti savo kojomis - pastovus ir visiems bendras.

Taigi meilė bejėgiui, meilė vargšui ir svetimam yra broliškos meilės pradžia. Mylėti savo kūną ir kraują nėra laimėjimas. Gyvulus taip pat myli savo jaunikius ir jais rūpinasi. Bejėgis myli savo šeiminką, nes jo gyvenimas priklauso nuo jo; vaikas myli savo tėvus, nes jam reikia jų pagalbos. Meilė ima skleistis tik nesiekiant jokios naudos. Ne veltui Senajame Testamente pagrindinis žmogaus meilės objektas yra vargšas, nepažįstamasis, našlė ir našlaitis, ar netgi tautos priešas, egiptietis ar edomitas. Užjausdamas bejėgį, žmogus pažadina meilę savo broliui; net mylėdamas save, jis kartu myli tą, kuris reikalingas pagalbos, silpnas, nesaugus. Užuojautoje esama pažinimo ir susitapatinimo. „Jūs pažįstate svetimojo širdį, - sakoma Senajame Testamente, - nes patys buvote svetimais Egipto žemėje... *todėl mylėkite nepažįstamąjį*“¹²

Motinos meilė

Mes jau kalbėjome apie motinos meilės prigimtį ankstesniame skyriuje ir aptarėme skirtumą tarp motiniškos ir tėviškos meilės. Kaip sakiau, motinos meilė yra besąlygiškas vaiko gyvenimo ir jo reikmių įtvirtinimas. Tačiau prie šio apibūdinimo kai ką reikėtų pridurti. Vaiko gyvenimo įtvirtinimas turi du aspektus: pirmasis - rūpinimasis ir atsakomybė, kurie yra absoliučiai būtini, norint išsaugoti vaiko gyvybę ir jį auginti. Antrasis aspektas siekia toliau nei globa. Tai nuostata, skiepijanti vaikui meilę gyvenimui, diegianti jam jausmą: gyventi yra puiku, nuostabu būti mažu berniuku ar

¹² Tą pačią idėją išreiškė Hermann Cohen *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, 2nd edition, J.Caufmann Verlag, Frankfurt am Main, 1929, p. 168.

mergaite, gera gyventi šioje žemėje! Šie du motiniškos meilės aspektai labai glaustai išreikšti Biblijos pasakojime apie pasaulio sukūrimą. Dievas sukūrė pasaulį, žmogų. Tai atitinka paprastą rūpinimąsi ir būties teigimą. Bet Dievas eina toliau. Kitą dieną, kai gamta ir žmogus jau buvo sukurti, Dievas pasakė: „Tai yra gerai“. Kitas motiniškos meilės žingsnis - išmokyti vaiką jausti: gera gimti. Tai įžiebiam jam *meilę gyvenimui*, ne tik norą likti gyvam. Tą pačią idėją atskleidžia ir kiti Biblijos simboliai. Pažadėtoji žemė (žemė visada yra motinos simbolis) aprašyta kaip „pertekusi pieno ir medaus“. Pienas - pirmojo meilės aspekto, rūpinimosi ir įtvirtinimo, simbolis. Medus simbolizuoja gyvenimo saldumą, meilę jam ir džiaugsmą dėl to, kad gyveni. Daugelis motinų gali duoti „pieno“, bet tik nedaugelis turi ir „medaus“. Kad galėtų duoti medaus, moteris turi būti ne tik „gera motina“, bet ir laimingas žmogus - o šį tikslą pasiekia nedaugelis. Motinos poveikis vaikui labai didelis. Jos meilė gyvenimui tokia pat užkrečianti, kaip ir jos nerimas. Abi nuostatos labai veikia vaiko asmenybę; nesunku atskirti tuos vaikus - ir suaugusius, - kurie gavo tik „pieno“, ir tuos, kurie gavo „pieno ir medaus“.

Kitaip negu broliška ar erotinė meilė, tai yra, meilė tarp lygių motinos ir vaiko ryšys iš esmės reiškia nelygybę: vienam reikia visokeriopos pagalbos, kitas ją teikia. Dėl savo altruizmo ir nesavanaudiškumo motinos meilė gali būti laikoma aukščiausią meilės išraišką ir švenčiausiu emociniu ryšiu. Vis dėlto, atrodo, kad tikrasis motiniškos meilės laimėjimas yra ne jos meilė mažam kūdikiui, bet augančiam vaikui. Daugelis motinų myli savo vaiką, kol jis dar mažas ir visiškai nuo jos priklausomas. Moterys paprastai nori vaiko, džiaugiasi naujagimiui ir trokšta juo rūpintis, nors pačios mainais nieko negauna, išskyrus kūdikio šypseną ir pasitenkinimo išraišką veide. Panašu, kad šis meilės santykis iš dalies yra instinktyvus ir gyvulių patelėms pasireiškia lygiai taip pat, kaip moterims. Antra vertus, kad ir kokią vaidmenį atliktų šis instinktyvumas, motinos meilė lemia ypatingi žmogiški psichologiniai veiksniai.

Vienas iš jų- narcisizmo elementas. Kadangi kūdikį ji laiko savo pačios dalimi, mylėdama ir rūpindamasi juo, moteris gali tenkinti savo narcisizmą. Kita priežastis - tai valdžios ar nuosavybės poreikis. Bejėgis ir visiškai priklausantis nuo motinos valios vaikas natūraliai patenkina į valdingumą ir savininkiskumą linkusios moters savimeilę.

Kad ir kokie dažni būtų šie motyvai, tikriausiai jie ne tokie svarbūs ir universalūs, kaip vadinamasis transcendencijos poreikis. Tai vienas iš pagrindinių žmogaus poreikių, kylantis iš savęs suvokimo, iš to, kad žmogus nėra patenkintas kūrinio vaidmeniu, kad nenori savęs laikyti tik lošimo kauliuku, išmestu iš puodelio. Jis nori jaustis kūrėju, peržengusiu pasyvų kūrinio vaidmenį. Yra daug būdų pasiekti kūrybinį pasitenkinimą; natūraliausias ir lengviausias - tai motinos rūpinimasis ir meilė savo kūriniiui. Ji perkelia save į kūdikį, ši meilė įprasmina ir sureikšmina jos gyvenimą. (Kadangi vyras negali patenkinti savo transcendencijos poreikio gimdydamas vaikus, jis siekia to kurdamas daiktus ir idėjas.)

Bet vaikas turi augti. Jis turi atsiskirti nuo virkštelės, nuo motinos krūties; ilgainiui jis turi tapti visiškai savarankišku žmogumi. Pati motiniškos meilės esmė yra rūpintis vaiko augimu, ir iš to kyla poreikis atskirti vaiką nuo savęs. Čia išryškėja pagrindinis skirtumas tarp motiniškos ir erotinės meilės. Erotinėje meilėje du žmonės, buvę atskiri, susivienija. Motinos meilėje du žmonės, sudarę vieną, atsiskiria. Motina turi ne tik toleruoti, bet ir skatinti vaiko savarankiskumą. Būtent šiame etape motinos meilė tampa ypač sunkiu uždaviniu, nes reikalauja nesavanaudiškumo, gebėjimo atiduoti viską ir nereikauti nieko, tik linkėti laimės. Šioje pakopoje motinos neretai suklumpa ir neįgyvendina motiniškos meilės paskirties. Narciziška, valdinga, savininkiška moteris gali būti sėkmingai „mylinti“ motina tik tol, kol vaikas mažas. Šiam pradėjus nuo jos tolti, iš tiesų mylinti motina lieka tik ta, kuri laimingesnė duodama, negu imdama, ir yra tvirtai įsišaknijusi savo pačios egzistencijoje.

Motinos meilė augančiam vaikui, meilė, kuri nieko netrokšta sau, iš tiesų yra sunkiausiai pasiekiamo ir labiausiai apgaulinga meilės forma, turint galvoje, kaip lengva motinai buvo mylėti mažą kūdikį. Tačiau būtent dėl šio sunkumo, moteris gali tapti iš tiesų mylinti motina jei tik ji gali *mylėti*; *jei* gali mylėti savo vyrą, kitus vaikus, svetimus, visus žmones. Moteris, negalinti taip mylėti, bus nuostabi motina tik tol, kol vaikas mažas, tačiau ji ne iš tų, kurių meilė atlaiko išbandymą - kurios siekia vaiko atsiskyrimo ir sugeba jį mylėti net po to.

Erotinė meilė

Broliška meilė yra meilė tarp lygiųjų; motinos meilė yra meilė bejėgiui. Šios skirtingos meilės rūšys yra panašios tuo, kad neapsiriboja vienu asmeniu. Jei aš myliu vieną brolių, myliu ir visus kitus; jei myliu savo vaiką, myliu visus savo vaikus; maža to, aš myliu visus vaikus - visus, kuriems reikia mano pagalbos. Priešinga šioms dviem meilėms yra *erotinė meilė*; ji siekia visiško susilieimo su kitu asmeniu. Iš prigimties ji yra išskirianti ir neuniversalė; be to, tai turbūt pati apgaulingiausia meilės rūšis.

Pirmiausia ją dažnai painiojama su staigiu „įsimylėjimu“, kai akimodu griūna visi barjerai, egzistavę tarp iki tol svetimų žmonių. Tačiau, kaip jau minėta, šis staigus intymumo išgyvenimas yra trumpalaikis. Intymiai pažinus svetimą žmogų, nebelieka barjerų, kuriuos reikėtų įveikti, nebeįmanoma pasiekti staiga suartėjimo. „Mylimas“ asmuo taip pat gerai žinomas, kaip ir aš pats. O, tiksliau, taip pat mažai žinomas. Jei būtų siekiama geriau pažinti kitą žmogų, jei būtų suvoktas kito žmogaus asmenybės neapbrėptumas, jis niekada netaptų neįdomus ir barjerų įveikimo stebuklas būtų įmanomas kasdien. Bet daugeliui ir jų pačių, ir kitų asmenybė yra greitai perprantama bei išsemiama. Jiems intymumas pasiekiamas tiesiogiai per seksualinį kontaktą. Kadangi kito asmens atskirtumą jie supranta pirmiausia kaip fizinį atskirtumą, tai fizinis susilieimas jiems reiškia atskirtumo įveikimą.

Atskirtumui įveikti yra dar keletas būdų. Pasakojimai apie asmeninį gyvenimą, viltis ir rūpesčius, vaikiškumo demonstravimas, bendro susidomėjimo *vis-a-vis* pasauliu rodymas - visa tai naudojama atskirtumui įveikti. Intymumo pasireiškimais laikomi net pykčio, neapykantos ar nesivaldymo protrūkiai, ir tai paaiškina iškreiptą potraukį tarp sutuoktinių, kurie, atrodo, suartėja tik lovoje arba duodami valių abipusei neapykantai ir pykčiui. Tačiau toks artumas ilgainiui vis labiau silpsta. Ir štai jau siekiama meilės kitam asmeniui, naujam nepažįstamajam. Vėlgi svetimas virsta „artimu“, vėl svaigstama nuo įsimylėjimo, kuris ilgainiui ima blėsti ir baigiasi naujos pergalės, naujos meilės troškimu. Viską lydi iliuzija, kad nauja meilė bus iš esmės kitokia. Šias iliuzijas labai stiprina apgaulingumas seksualinio geismo pobūdis.

Seksualinis potraukis siekia susijungimo. Tai anaip tol nėra vien tik fizinis apetitas, skausmingos įtampos pašalinimas. Seksualinį geismą gali pažadinti vienatvės nerimas, noras valdyti ar būti valdomam, tuštybė, noras žėisti ar net sunaikinti „iš meilės“.

Atrodo, kad seksualinį potraukį gali lengvai sužadinti ir stimuliuoti bet kokia stipri emocija, ir meilė tik viena iš jų. Kadangi seksualinį geismą daugelis sieja su meile, pajutę vienas kitam fizinį potraukį, jie klaidingai palaiko tai meile. Meilė gali pažadinti geismą suartėti lytiškai; šiuo atveju fizinis ryšys nepasižymi egoizmu, noru valdyti ar būti valdomam, o yra kupinas švelnumo. Jei lytinis potraukis nėra įkvėptas meilės, jei erotinė meilė kartu nėra ir broliška meilė, tai tegali būti trumpalaikis orgazminis ryšys. Lytinis suartėjimas akimirksniui sukuria vienybės iliuziją, tačiau be meilės ši „vienybė“ palieka svetimus žmones tokius pat svetimus, kaip ir anksčiau. Kartais tai verčia juos susigėsti ar net neapkėsti vienas kito, nes, kai iliuzijos išsisklaido, jie dar labiau pajunta savo svetimumą. Švelnumas jokių būdu nėra seksualinio instinkto sublimacija, kaip manė Froidas; tai tiesioginė broliškos meilės pasekmė, pasireiškianti ir fizine, ir nefizine meile.

Erotinė meilė, lyginant su broliška ir motiniška, pasižymi polinkiu išskirti. Ši erotinis meilės bruožą aptarsime plačiau. Dažnai specifinė erotinės meilės ypatybė klaidingai laikomas egoistiškas prisirišimas. Neretai galima pastebėti du žmones, „mylinčius“ tik vienas kitą, ir nieko daugiau. Iš tikrųjų jų meilė yra egoizmas *a deux*: du žmonės tapatina save vienas su kitu, jau kartu sprendžia vienišumo problemą. Jie jaučiasi įveikę vienišumą, bet kadangi lieka atskirti nuo likusios žmonijos, lieka atskirti ir nuo vienas kito bei susvetimėję sau; jų bendrumo jausmas tėra iliuzija. Erotinė meilė išskiria vieną žmogų, bet myli jame visą žmoniją, visa, kas gyva. Ji išskiria tik ta prasme, kad galima atsiduoti visiškai ir visa esybė tik vienam asmeniui. Erotinė meilė atmeta meilę kitiems tik lytinio susijungimo, visuminio ir pilnavertiško įsipareigojimo atžvilgiu, bet ne gilios broliškos meilės prasme.

Erotinė meilė, jei tai yra meilė, turi vieną sąlygą: mylėti iš savo būties esmės ir į kitą asmenį įsijausti iki jo (ar jos) būties esmės. O iš esmės visi žmonės vienodi. Visi yra Vieno dalis; visi yra Viena. Jei viskas yra taip, neturėtų būti skirtumo, ką tu myli. Meilė iš esmės turėtų būti valios aktas, sprendimas skirti visą savo gyvenimą vienam žmogui. Tai logiškas daugelio tradicinių vedybų patvarumo pagrindas - partneriai nesirinkdavo vienas kito, bet būdavo parinkti ir vis dėlto tikėdavosi abipusės meilės.

Šiuolaikinėje Vakarų kultūroje ši idėja atrodo neįmanoma. Meile laikoma tai, kas kyla iš spontaniškos, emocinės reakcijos, iš staigaus nesuvaldomų jausmų antplūdžio. Šiuo požiūriu matomi tik dviejų meilės apimtų individų ypatumai - o ne tai, kad visi vyrai yra Adomo dalis, visos moterys - Ievos dalis. Nepastebimas svarbus erotinės meilės veiksnys - *valia*. Meilė nėra vien stiprus jausmas; tai pasiryžimas, apsisprendimas, pažadas. Jei meilė būtų tik jausmas, nebūtų pagrindo pasižadėti - mylėsiu amžinai. Jausmas ateina, bet gali ir praeiti. Kaip aš galiu tikėtis, kad tai truks amžinai, jei mano veiksmų nelemia nuostata, apsisprendimas.

Taip mąstydami, galime prieiti prie išvados, kad meilė yra išskirtinai valios ir įsipareigojimo aktas, todėl iš esmės nėra skirtumo, kas tie du žmonės. Ar vedybos yra sutartos kitų, ar tai asmeninis pasirinkimas, - jei jau nuspręsta vesti, valios nuostata turėtų užtikrinti meilės tęstinumą. Toks požiūris, atrodo, nesiskaito su žmogaus prigimties ir erotinės meilės paradoksais. Mes visi esame Viena, tačiau kartu kiekvienas iš mūsų yra vienintelis, nepakartojamas. Tas pats paradoksas išlieka ir mūsų tarpusavio santykiuose. Kadangi visi esame viena, galime visus mylėti ta pačia broliška meile. Bet kadangi visi esame skirtingi, erotinė meilė reikalauja ypatingų, labai individualizuotų elementų, kurie egzistuoja tik tarp tam tikrų žmonių, bet ne tarp visų.

Taigi teisingi abu požiūriai: kad erotinė meilė yra individualus, unikalus potraukis tarp dviejų asmenų ir kad erotinė meilė yra ne kas kita, kaip valios aktas. O tiksliau - neteisingas nei vienas, nei kitas. Taigi mintis, kad nesėkmingas ryšys gali lengvai iširti, yra tokia pat klaidinga kaip ir ta, kad ryšys neturėtų iširti jokiais aplinkybėmis.

*Meilė sau*¹³

Nors niekas neprieštarauja, kai meilės samprata taikoma įvairiems objektams, daugelis yra įsitikinę, kad mylėti kitus - dorybė, o mylėti save - nuodėmė. Manoma, jog tiek, kiek aš myliu save, nemyliu kitų; taigi meilė sau prilyginama savanauðiškumui. Vakaruose šis požiūris turi senas tradicijas. Kalvinas

¹³ Paulas Tillichas savo „Sveikosios visuomenės“ apžvalgoje „Pastoriškoji psichologija“ 1955 rugsėjo mėn. pasiūlė atsisakyti dviprasmiško termino „meilė sau“ ir vietoj jo naudoti „natūralusis savęs įtvirtinimas“ ar „paradoksalusis savęs vertinimas“. Kad ir kaip vertinčiau šiuos pasiūlymus, vis dėlto negaliu su jais sutikti. Terminas „meilė sau“ aiškiau atskleidžia paradoksalius meilės sau elementus. Taip pabrėžiama, kad meilė yra vienoda nuostata visų objektų, taigi ir savęs paties, atžvilgiu. Be to, nereikia pamiršti, kad terminas „meilė sau“ ta prasme, kuria mes vartojame, turi istoriją. Biblija kalba apie meilę sau, kai reikalauja „mylėti savo artimą kaip *save patį*“ labai panašia prasme apie meilę sau kalba ir Meisteris Eckhartas.

kalba apie meilę sau kaip apie „piktžaidę“¹⁴. Froidas komentuoja meilę sau psichiatrijos terminais, bet vertina ją taip pat kaip Kalvinas. Jam meilė sau yra tas pats, kas narcisizmas, libido nukreipimas į save. Narcisizmas yra ankstyviausia žmogaus vystymosi stadija ir, jei asmuo vėliau grįžta prie narcisizmo, jis nesugeba mylėti, o kraštutiniu atveju išprotėja. Froidas manė, kad meilė yra libido pasireiškimas, ir kai libido nukreiptas į kitus - tai meilė, o kai į save - meilė sau. Tuo pačiu tai reiškė, kad meilė kitiems ir meilė sau yra priešingi dalykai: kuo daugiau vieno, tuo mažiau kito. Jei meilė sau yra blogis, tai nesavanaudiškumas yra gėris.

Kyla klausimai: ar psichologiniai stebėjimai patvirtina, kad tarp meilės sau ir meilės kitiems esama esminio skirtumo? Ar meilė sau yra tas pats savanaudiškumo fenomenas, ar tai priešybė? Be to, ar šiuolaikinio žmogaus savanaudiškumas iš tiesų yra *rūpestis dėl savo paties* individualybės su visomis intelektualinėmis, emocinėmis ir jausminėmis potencijomis? Ar, jis "nėra tapęs tik priedėliu prie savo socialinio-ekonominio vaidmens? *Ar jo savanaudiškumas tapatus meilei sau, o gal jį kaip tik ir sukelia jos trūkumas?*

Prieš pradėdami aiškintis psichologinius savanaudiškumo ir meilės sau ypatumus, turėtume išryškinti požiūrio, kad meilė kitiems ir meilė sau yra vienas kitam prieštaraujantys dalykai, nelogiškumą. Jei mylėti savo artimą kaip žmogų yra dorybė, tai turėtų būti dorybė (o ne yda) ir meilė sau - juk aš taip pat esu žmogus. Nėra tokios žmogaus sampratos, kuri neapimtų ir manęs paties. Tokią išimtį turinti doktrina prieštarautų pati sau. Biblijos išmintis: „Mylėk savo artimą kaip patį save“ teigia, kad pagarba savo asmenybės unikalumui, meilė sau ir savęs pažinimas neatsiejami nuo pagarbos bei meilės kitam individui. Meilė sau yra neatskiriama susijusi su meile bet kuriai kitai būtybei.

¹⁴ John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, translated by J. Albau, Presbyterian Board of Christian Education, Philadelphia, 1928, Chap. 7, par. 4. p. 622.

Ir štai priėjome prie pagrindinių psichologinių prielaidų, vedančių į mūsų argumentus bei išvadas. Pagrindinės prielaidos yra šios: ne tik kiti, bet ir mes patys esame mūsų jausmų ir nuostatų „objektai“; santykiai su kitais ir su savimi anaip tol ne prieštarauja vienas kitam, o yra iš esmės *susiję*. Aptariamos problemos atžvilgiu tai reiškia: meilė kiliems ir meilė sau nėra alternatyvos. Priešingai, meilė sau būdinga visiems, kurie geba mylėti kitus. *Meilė iš esmės yra nedaloma, nes negalima padalyti ryšio tarp savasties ir „objektų“*. Tikroji meilė yra produktyvumo išraiška, apimanti rūpinimąsi, pagarbą, atsakomybę, pažinimą. Tai ne kieno nors sukeltas „susijaudinimas“, o iš gebėjimo mylėti kylančios aktyvios pastangos, kad mylimas asmuo augtų ir būtų laimingas.

Meilė kam nors - tai meilės galios įgyvendinimas ir sutelkimas. Besąlygiškas teigimas, slypintis meilėje, nukreipiamas įmylimą žmogų, kaip esminių žmogiškų galių įkūnijimas. Meilė vienam žmogui reiškia meilę žmogui apskritai. „Darbo pasidalijimas“, pasak Viljamo Džeimso (VWilliam James), kai mylime savo šeimą, bet esame bejausmiai „svetimiems“, rodo nesugebėjimą mylėti. Meilė žmogui - tai ne abstrakcija, kaip dažnai manoma, einanti po meilės konkrečiam žmogui, bet jos prielaida, nors jos mokomės mylėdami konkretų individą.

Vadinasi, aš, kaip ir bet kuris kitas žmogus, galiu būti savo paties meilės objektas. *Savo paties gyvenimo, laimės, augimo, laisvės įtvirtinimas yra pagrįstas gebėjimu mylėti*, t. y. rūpinimusi, pagarbą, atsakomybę ir pažinimu. Jei individas sugeba mylėti produktyviai, jis myli ir save; jei jis gali mylėti *tik* kitus, jis iš viso nesugeba mylėti.

Jeigu meilė sau ir meilė kitiems iš esmės yra susijusios, kaip galėtume paaiškinti savanaudiškumą, akivaizdžiai eliminuojantį bet kokią nuoširdų rūpinimąsi kitais? *Savanaudis* žmogus domisi tik savimi, nori visko tik sau, nejaučia jokio malonumo duodamas-tik imdamas. Toks žmogus žiūri į pasaulį vien tikėdamasis iš jo ką nors gauti; jis nesidomi kitų poreikiais, stokoja pagarbos jų orumui ir asmenybės vientisumui.

Jis nemato nieko, išskyrus save; viską vertina tik pagal naudą sau; iš esmės jis nepajėgus mylėti. Ar tai neįrodo, kad rūpinimasis kitais ir rūpinimasis savimi yra priešybės? Taip ir būtų, jei savanaudiškumas ir meilė sau būtų tas pats. Tačiau tai neteisinga prielaida, vedanti į begales klaidingų išvadų. *Savanaudiškumas ir meilė sau ne tik netapatūs, bet netgi priešingi dalykai.* Savanaudis žmogus myli save ne per daug, o per mažai; tiesą sakant, jis neapkenčia savęs. Jo nepasitenkinimas ir nesirūpinimas savimi - tik viena jo produktyvumo trūkumo išraiška -jį sekina ir slopina. Jis neišvengiamai jaučiasi nelaimingas ir nerimastingai taikosi nutverti iš gyvenimo tuos malonumus, kurių pats sau neleidžia pasiekti. Nors atrodo, kad jis pernelyg rūpinasi savimi, iš tikrųjų jis tik nesėkmingai mėgina paslėpti ar kompensuoti nesugebėjimą pasirūpinti tikrąja savastimi. Froidas laikė savanaudį asmenį narcistiniu, kadangi jis nukreipia savo meilę nuo kitų į save. *Savanaudžiai žmonės iš tiesi nesugeba mylėti kitų, bet jie nesugeba mylėti ir savęs.*

Savanaudiškumas bus aiškesnis, palyginus jį su pernelyg rūpestingos motinos globa. Nors ji mano, kad myli savo vaiką, iš tikrųjų pašamonėje gniaužia jam priešišką. Ji tūpčioja aplink vaiką ne todėl, kad be galo myli, o dėl to, kad nori paslėpti nesugebėjimą jį mylėti iš tikrųjų.

Ši teorija apie savanaudiškumo prigimtį sukurta, remiantis neurotinio „nesavanaudiškumo“ psichoanalitiniais stebėjimais. Pastebėta, kad daugelis paprastai kenčia ne dėl šio simptomo, o dėl kitų, su juo susijusių- depresijos, nuovargio, negalėjimo dirbti, nesėkmių meilės santykiuose ir panašiai. Nesavanaudiškumas ne tik kad nesuvokiamas kaip „simptomas“, dažnai tai laikoma viską atperkančia charakterio savybe, kuria tokie žmonės linkę puikuotis. „Nesavanaudis“ žmogus nieko nenori sau, jis gyvena tik dėl kitų“ ir didžiuojasi, kad nelaiko savęs reikšmingu. Jis sutrinka suvokęs, kad, nors ir nesavanaudis, yra nelaimingas, ir jo santykiai su artimaisiais neteikia džiaugsmo. Tyrimai parodė, kad jo nesavanaudiškumas niekuo nesiskiria nuo kitų simptomų, kad yra tik vienas iš jų, dažnai

net vienas iš svarbiausių, kad jo galios mylėti ir džiaugtis yra paralyžiuotos, kad jis kupinas priešiško gyvenimui, todėl už nesavanaudiškumo fasado slypi subtilus, bet ne mažesnis egocentrizmas. Šis asmuo gali būti išgydytas tik tuo atveju, jei jo nesavanaudiškumas bus įvertintas kaip neurozės požymis; tada bus galima atitaisyti iš jo kylančią ne produktyvumą ir išspręsti visas kitas problemas.

„Nesavanaudiškumo“ prigimtis atsiskleidžia poveikiu kitiems, o mūsų kultūroje tai dažniausiai yra „nesavanaudiškos“ motinos įtaka vaikui. Ji tikisi, kad jos nesavanaudiškumas padės vaikui patirti, ką reiškia būti mylimam, ir išmokys mylėti. Tačiau nesavanaudiškumo poveikis, visiškai neatitinka jos lūkesčių. Tokių motinų vaikai nepanašūs į žmones, kurie laimingi, nes įsitikinę, kad yra mylimi; jie neramūs, įsitempę, bijo motinos nepritarimo ir stengiasi gyventi taip, kad patenkintų jos lūkesčius. Paprastai juos veikia užslėptas motinos priešiškas gyvenimui, kurį jie labiau jaučia, negu sąmoningai suvokia, ir pagaliau patys tuo persiima. „Nesavanaudės“ motinos poveikis nedaug kuo skiriasi nuo savanaudės; jis net pavojingesnis, nes motinos „nesavanaudiškumas“ neleidžia vaikui jai priešintis. Jis jaučia pareigą nenuvilti jos. Prisidengus dorybingumo kauke, jie yra mokomi nemėgti gyvenimo. Kas stebėjo tikrai save mylinčios motinos poveikį, galėjo įsitikinti, jog būtent tokios motinos meilė labiausiai padeda vaikui suvokti, kas yra meilė, džiaugsmas ir laimė.

Šias mintis apie meilę sau geriausiai apibūdina Meisterio Eckharto žodžiai: „Jei jūs mylite save, mylite ir visus kitus, kaip patys save. Jei mylite kitą asmenį mažiau negu save, jums nepavyks iš tikrųjų mylėti savęs; bet jeigu mylite visus vienodai, įskaitant ir save, jūs mylėsite juos tarsi vieną asmenį ir tas asmuo kartu yra ir Dievas, ir žmogus. Taigi didis ir teisingas yra tas, kas mylėdamas save, vienodai myli ir visus kitus“.¹⁵

¹⁵ *Meister Eckhart*, translated by R. B. Blakney, Harper & Brothers, New York, 1941, p. 204.

Meilė Dievui

Kaip minėta, meilės ilgesys kyla iš vienišumo bei troškimo jį įveikti per ryšio išgyvenimą. Psichologiškai niekuo nesiskiria ir religinė meilės forma, vadinama meile Dievui. Ją taip pat sukelia poreikis įveikti vienvėrę ir užmegztą ryšį.

Iš tiesų meilė Dievui gali būti tokia pat įvairialypė, kaip ir meilė žmogui, tik skirtumai dažnai yra tie patys.

Visose teistinėse religijose - politeistinėse ar monoteistinėse - Dievas yra aukščiausia vertybė, geidžiausias gėris. Taigi išskirtinė Dievo reikšmė priklauso nuo to, ko žmogus labiausiai geidžia. Todėl norint suvokti Dievo sampratą, reikia įsigilinti į Dievą garbinančio žmogaus charakterio struktūrą.

Žmonių giminės vystymąsi, kiek mes jį pažįstame, galima apibūdinti kaip žmogaus atsiradimą iš gamtos, iš motinos, iš kraujo ir žemės ryšių. Žmonijos istorijos pradžioje, nors ir praradęs vienybę su gamta, žmogus vis dar laikėsi šių pirminių ryšių. Jis jautėsi saugus grįždamas atgal, atgaudamas šiuos ryšius. Jis vis dar tapatinosi su gyvulių ir medžių pasauliu ir stengėsi atrasti ryšį, likdamas vienas gamtoje. Apie šį išsivystymo etapą liudija daugelis primityviųjų religijų. Gyvulys paverčiamas totemu; žmonės dėvi gyvulio kaukes iškilmingiausiose religinėse apeigose, kare, garbina gyvulį kaip Dievą. Vėlesnės raidos pakopose, kai žmogaus gebėjimai išsivystė iki amatų ir menų lygio, kai neliko priklausomybės nuo gamtos malonių - randamų vaisių ir sumedžiojamų gyvulių, -jis pavertė dievu savo paties rankų kūrinį. Šiuo laikotarpiu garbinami stabai iš molio, sidabro ar aukso. Žmogus projektuoja savo jėgas ir gebėjimus į daiktus, kuriuos pats daro, ir tarsi atsiribojęs nuo savęs garbina savo šaunumą bei tai, kas jam priklauso. Dar vėliau žmogus suteikia savo dievams žmogiškų būtybių pavidalą. Atrodo, jog tai galėjo atsitikti tik tada, kai jis dar geriau suvokė save, kai suprato, kad žmogus yra reikšmingiausias ir sudėtingiausias „dalykas“ pasaulyje. Šioje antropomorfinėje dievų garbinimo fazėje ryškėja dvi raidos kryptys. Viena orientuojasi

į moterišką ar vyrišką dievų prigimtį, kita - į paties žmogaus brandos lygį, lemiantį ir jo dievų prigimtį, ir meilės jiems pobūdį.

Pirmiausia aptarkime religijos raidą nuo matriarchato prie patriarchato. Po didžiųjų ir drąsių Bachofeno ir Morgano atradimų XIX a. viduryje, nors daugelis akademinų sluoksnių jų nepripažino, beveik neliko abejonių dėl to, kad daugelyje kultūrų prieš patriarchalinę būta matriarchalinės religijos fazės. Matriarchalinėje fazėje aukščiausia esybė yra motina. Ji yra deivė ir didžiausias autoritetas šeimoje bei visuomenėje. Kad suvoktume matriarchalinės religijos esmę, užtenka prisiminti, kas buvo pasakyta apie motinos meilę. Motinos meilė yra besąlygiška, visa apsauganti, visa aprėpianti, nes negali būti kontroliuojama ar įgyjama. Ji teikia mylimam asmeniui palaimą, bejos apima nereikalingumo jausmas ir neviltis. Motina myli savo vaikus dėl to, kad tai jos vaikai, o ne todėl, kad jie „geri“, paklusnūs ir vykdo jos norus ar nurodymus - taigi motinos meilė remiasi lygybe. Visi žmonės yra lygūs, nes visi yra motinos vaikai, Motinos Žemės vaikai.

Kita žmonijos vystymosi stadija gerai mums žinoma, tad nereikalauja jokių išvadų ir rekonstrukcijų. Tai patriarchatas. Šiuo laikotarpiu motina netenka vadovaujančio vaidmens, ir Aukščiausia Esysbe religijoje bei visuomenėje tampa tėvas. Iš prigimties jis kelia reikalavimus, kuria principus ir įstatymus, o jo meilė sūnui priklauso nuo pastarojo paklusnumo. Tėvui labiausiai patinka panašiausias į jį ir paklusniausias sūnus, kuris labiausiai tinka būti jo įpėdiniu bei nuosavybės paveldėtoju. (Patriarchalinė visuomenė atsiranda kartu su privačia nuosavybe.) Todėl patriarchalinė visuomenė yra hierarchinė, brolių lygybė užleidžia kelią konkurencijai ir tarpusavio vaidams.

Ir Indijos, Egipto ar Graikijos kultūros, ir žydų, krikščionių, ar islamo religijos - tai patriarchalinis pasaulis su vyriškais dievais, tarp kurių vienas svarbiausias dievas valdo kitus arba kur visi dievai yra išnaikinti, išskyrus vieną - *tikrąjį* Dievą. Kadangi motiniškos meilės troškimas iš žmogaus širdies neišblėsta, nieko neturėtų stebinti, kad mylinčios motinos figūra

niekada neišnyko ir iš panteono. Žydų religijoje motiniški Dievo bruožai atsiskleidžia įvairiose misticizmo srovėse. Katalikybėje Motiną simbolizuoja Bažnyčia ir skaisčiausioji Mergelė. Net protestantizme Motinos figūra visiškai neišnyksta ir išlieka užslėpta forma. Svarbiausias Liuterio principas skelbia, kad niekas iš to, ką žmogus *daro*, negali užtikrinti Dievo meilės. Dievo meilė yra malonė, būti religingam - vadinasi, tikėti ta malone ir laikyti save mažu ir bejėgiu; pagal katalikų mokymą, jokie geri darbai negali daryti įtakos Dievui ar priversti Jį mus mylėti. Katalikiškoje gerų darbų doktrinoje iš dalies atpažįstame patriarchališką nuostatą: aš galiu pelnyti tėvo meilę, būdamas klusnus ir vykdydamas visus jo reikalavimus. O liuteronų mokymas, nors yra akivaizdžiai patriarchalinio pobūdžio, slepia matriarchalinį elementą. Motinos meilė negali būti užsitarnauta - arba ji yra, arba jos nėra; visa, ką aš galiu - tai tikėti (Psalmyne sakoma: „Tu davei tikėjimą mano motinos krūtimis“¹⁶) ir tapti bejėgiu, silpnu vaiku. Vis dėlto Liuterio tikėjimas išsiskiria tuo, kad motinos vaizdinys čia užleidžia vietą tėvui; vietoje tikrumo, kad esi motinos mylimas, atsiranda nuolatinė abejonė, ar gali tikėtis besąlygiškos *tėvo* meilės.

Šį skirtumą tarp matriarchalinių ir patriarchalinių elementų religijoje aptariau norėdamas įrodyti, jog meilės Dievui pobūdis priklauso nuo to, kokie požiūriai religijoje vyrauja. Patriarchalinis požiūris skatina mylėti Dievą kaip tėvą; aš tikiu, kad jis teisingas ir griežtas, kad baudžia ir atlygina; kad pagaliau išsirinks mane kaip mylimiausią sūnų; kaip Dievas išsirinko Abraomą-Izraelį, kaip Izaokas išsirinko Jokubą, taip Dievas išsirinka savo mylimiausią tautą. Matriarchalinių požiūriu, aš myliu Dievą kaip visa apglėbiančią motiną. Tikiu jos meile, tikiu, jog nesvarbu, kad esu vargšas, bejėgis ir nuodėmingas, ji vis tiek mane mylės, neiškeis į joki kitą vaiką; kad ir kas man atsitiktų, ji mane išgelbės, atleis. Savaiame suprantama, mano meilė Dievui ir Dievo meilė man neatsiejamos. Jei Dievas yra

¹⁶ Psalmynas 22, 9

tėvas, jis myli mane kaip sūnų, o aš myliu jį kaip tėvą. Jei Dievas yra motina, tai sąlygoja jos ir mano meilę.

Vis dėlto šis skirtumas tarp motiniškų ir tėviškų Dievo meilės aspektų yra tik vienas iš veiksnių, lemiančių šios meilės prigimtį. Kitas veiksnys - individo branda, taigi ir jo Dievo suvokimo bei meilės Dievui lygis.

Žmonija vystėsi nuo matriarchalinės prie patriarchalinės visuomenės, tas pat vyko ir religijoje. Todėl, kaip brendo meilė, galime išvystyti patriarchalinės religijos vystymąsi.¹⁷ Iš pradžių matome despotišką ir pavydų Dievą, kuris savo sukurtą žmogų laiko nuosavybe, su kuria gali daryti ką tik panorės. Šiame etape Dievas išvaro žmogų iš rojaus, kadangi šis paragavo pažinimo medžio vaisiaus ir pats galėjo tapti Dievu; šiame etape Dievas nutaria sunaikinti žmonių giminę tvanu, kadangi nė vienas iš jų neįtikėjo, išskyrus mylimiausiąjį Noją; šiame etape Dievas reikalauja Abraomo nužudyti savo vienintelį sūnų Izaoką ir absoliučiu paklusnumu įrodyti savo meilę jam. Tačiau tuo pačiu metu prasideda naujas etapas; Dievas sudaro sandorą su Nojumi, pasižadėdamas daugiau niekada nenaikinti žmonijos; šia sandora Dievas įsipareigoja. Dabar jį riboja ne tik duoti pažadai, bet ir jo paties principai, kaip teisingumas, todėl Dievui tenka nusileisti Abraomo prašymams ir pagailėti Sodomos, jei ten atsirastų bent dešimt teisuolių. Tačiau Dievas ne tik pasikeičia iš despoto į mylintį tėvą, suvaržytą savo paties principų; tolesnėje raidoje Dievo Tėvo figūra virsta Jo iškeltų principų, tokių kaip teisingumas, tiesa ir meilė, simboliu. Dievas *yra* tiesa, Dievas *yra* teisingumas. Šioje raidoje Dievas nustoja būti asmeniu, žmogumi, tėvu; jis tampa reiškinių įvairovėje slypinčios vienybės simboliu, įvaizdžiu gėlės, kuri iš dvasinės sėklos išaugo žmogaus viduje. Dievas negali turėti vardo. Vardas visada žymi daiktą, asmenį, kažką apibrėžta. Kaip gali Dievas turėti

¹⁷ Tai ypač būdinga monoteistinėms Vakarų religijoms. Indijos religijose motinos figūros išlaiko didelę įtaką, pavyzdžiui, deivės Kali vaizdinyje; budizme ir daosizme dievo - ar deivės - samprata neturi esminės reikšmės arba yra visai eliminuota.

vardą, jei nėra nei asmuo, nei daiktas?

Ryškiausiai šį pokytį atskleidžia Biblijos pasakojimas apie Dievo apsireiškimą Mozei. Kai Mozė pasakė, kad hebrajai nepatikės, jog Dievas jį siuntė, jeigu jis nepasakys Dievo vardo (kaip gali stabmeldžiai priimti bevardį Dievą, jei pati stabo esmė yra jo vardas?), Dievas nusileido. Jis pasakė Mozei savo vardą - „Aš esu, kuris esu“. „Aš Esu“ reiškia, kad Dievas nėra baigtinis, nėra asmuo, nėra „būtybė“. Tiksliausias šio sakinio vertimas būtų: pasakyk jiems, kad „Aš esu bevardis“.

Draudimas kurti bet kokią Dievo įvaizdį, minėti jo vardą be reikalo, netgi iš viso tarti tą vardą siekia to paties tikslo - išlaisvinti žmogų nuo minties, kad Dievas yra tėvas, kad jis yra asmuo. Tolesnėje teologijos raidoje idėja virto principu, kad Dievui netgi neturi būti suteikiami jokie teigiami atributai. Sakyti, jog Dievas yra protingas, stiprus, geras, vėlgi reiškia teigti, kad jis yra asmuo; daugiausia, ką aš galiu padaryti, tai pasakyti, koks Dievas *nėra*, nurodyti neigiamas savybes, tvirtinti, kad jis *nėra* ribotas, *nėra* negeras, *nėra* neteisingas. Juo daugiau žinau, koks Dievas *nėra*, tuo daugiau apskritai žinau apie Dievą.¹⁸

Tolesnė monoteizmo raida veda tik prie vienos išvados: neminėti Dievo vardo iš viso, nekalbėti *apie* Dievą. Tada Dievas tampa tuo, kuo jis yra monoteistinėje teologijoje, bevardis Vienis, neišreiškiamą gyvenimo jėga, vedanti į vieningumą, slypintį po fenomenų pasauliu, visos egzistencijos pamatas; Dievas tampa tiesa, meile, teisingumu. Dievas esu aš tiek, kiek aš esu žmogiškas.

Ši raida nuo antropomorfinio prie grynai monoteistinio principo akivaizdžiai pakeitė meilės Dievui pobūdį. Abraomo Dievą galima mylėti, bijoti jo kaip tėvo, kartais jis atleidžia, kartais ima viršų jo pyktis. Jei Dievas yra tėvas, tai aš esu jo vaikas. Aš dar visiškai neišsivaduoju nuo autistiško troškimo būti visažinis ir visagalis. Aš dar objektyviai nesuvokiu savo, kaip žmogaus, ribotumo, nežinojimo, bejėgiškumo. Aš vis dar kaip

¹⁸ Žr. Maimonideso neigiamų savybių sampratą *The Guide for the Perplexed*.

vaikas šaukiuosi tėvo, kuris manimi rūpintųsi, mane saugotų ir baustų, kuris myli mane, kai jo klausau, kurį galima palenkti garbinimu ir kuris pyksta už nepaklusnumą. Akivaizdu, kad daugelis žmonių nėra peržengę šio infantiliško lygmens, todėl tikėjimas Dievu jiems tėra tikėjimas padedančiu tėvu - vaikiška iliuzija. Nors kai kurie didieji žmonijos mokytojai, taigi nedidelė žmonijos dalis, šią religijos sampratą įveikė, daugeliui ji tebelieka vyraujančia religijos forma.

Jeigu taip, Froido pateikta Dievo idėjos kritika yra visai teisinga. Tačiau jis, aišku, klydo nepastebėjęs kito monoteistinės religijos aspekto, jos tikrosios esmės, kuri logiškai veda į visišką šios Dievo sampratos paneigimą. Tikrai religingas asmuo, suvokiantis monoteistinės religijos esmę, nieko neprašo, nieko nelaukia iš Dievo; jis myli Dievą ne kaip vaikas myli tėvą ar motiną; jis nuolankiai suvokia savo ribotumą - bent jau žino, jog nieko nežino apie Dievą. Dievas jam yra simbolis, kuriuo pradiniuose vystymosi etapuose žmogus išreiškė visumą to, ko siekia: dvasinio pasaulio, meilės, tiesos, teisingumo. Jis tiki „Dievo“ atstovaujamais principais; jis ieško tiesos, gyvena, kaip liepia meilė bei teisingumas, ir laiko gyvenimą vertingu tiek, kiek jame yra galimybių vis geriau atskleisti savo žmogiškąsias galias - vienintelę tikrovę, kaip vienintelį „didžiausio rūpesčio“ objektą; pagaliau jis niekada nekalba apie Dievą- net nemini jo vardo. Mylėti Dievą, jei jau vartosime šį žodį, reikštų siekti visiškai atskleisti savo gebėjimą mylėti.

Šiuo požiūriu monoteistinės minties logika veda prie bet kokios „teologijos“, bet kokio „žinojimo apie Dievą“ neigimo. Tačiau reiktų skirti radikalų neteologinį požiūrį nuo neteistinių sistemų, pavyzdžiui, ankstyvojo budizmo arba daosizmo.

Visos teistinės sistemos, net ir neteologinės, mistiškosios, remiasi prielaida, kad egzistuoja dvasinė, žmogui transcendentinė, realybė, įprasminanti jo vidines galias, išsigelbėjimo bei dvasinio gimimo siekį. Neteistinėse sistemose anapus žmogaus ar nėra jokio dvasinio lygmens. Meilė, protas ir teisingumas realiai egzistuoja tik todėl ir tik tiek, kiek žmogus

savo evoliucijos procese pajėgia išsiugdyti šias galias. Šiuo požiūriu nėra kitos gyvenimo prasmės, išskyrus tą, kurią žmogus pats jam suteikia; žmogus įveikia savo vienišumą tiek, kiek padeda kitam.

Noriu pabrėžti, kad aš pats, kalbėdamas apie meilę Dievui, negalvoju teistinės sampratos sąvokomis, ir kad, mano požiūriu, Dievo samprata yra tik istoriškai sąlygota -ja žmogus išreiškia savo paties aukštesniųjų galių patyrimą, savo tiesos ir vienybės siekį konkrečiu istoriniu laikotarpiu. Vis dėlto, manau, kad, nors griežto monoteizmo pasekmės ir nonteizmo susirūpinimas dvasine tikrove yra du skirtingi požiūriai, jie neturėtų susiremti vienas su kitu.

Čia išryškėja dar vienas meilės Dievui bruožas, kurį reikėtų aptarti, kad visiškai suprastume klausimo sudėtingumą. Aš kalbu apie esminių religinių nuostatų skirtumą Rytuose (Kinijoje ir Indijoje) ir Vakaruose; tas skirtumas gali būti išreikštas logikos sąvokomis. Nuo Aristotelio Vakarų pasaulis vadovavosi aristotelinės filosofijos principais. Ši logika yra pagrįsta tapatybės dėsniu (A yra A), priešybės dėsniu (A nėra ne A) ir trečio nebuvimo dėsniu (A tegali būti ir A , ir ne A arba nei A , nei ne A). Šį požiūrį Aristotelis aiškino taip: „Tas pats daiktas tuo pačiu metu negali priklausyti ir nepriklausyti tam pačiam daiktui ir tuo pačiu atžvilgiu; jei kokie nors kiti skirtumai gali paneigti šiuos dialektinius prieštaravimus, tebūnie jie iškelti. Taigi tai yra tikriausias iš visų principų...“¹⁹

Ši Aristotelio logikos aksioma yra taip paveikusi mūsų mąstymo įpročius, jog atrodo „natūrali“ ir savaime suprantama, kita vertus, teiginys, kad X yra A ir nėra A , skamba kaip nesąmonė. (Aišku, teiginys apibrėžia subjektą X duotuoju laiku - ne X dabar ir X vėliau, ar kai vienas X aspektas priešinamas kitam).

Aristotelinei priešinga logika gali būti pavadinta

19 Aristotle, *Melaphysics*, Book Gamma, 1005B. 20. Cituojama iš *Aristotle's Metaphysics*, trans. by Richard Hope, Columbia University Press, New York, 1952.

paradoksaliąja. Ji teigia, kad A ir ne A neišskiria vienas kito kaip X predikatai. Paradoksaliąja logika dominavo Kinijoje ir Indijoje, Heraklito filosofijoje, o vėliau dialektikos vardu atgijo Hegelio ir Markso filosofijoje. Pagrindinį paradoksaliąsios logikos principą aiškiai suformulavo Lao-tse: „*Tikrai teisingi žodžiai atrodo paradoksaliūs*“.²⁰ Chuang-tzu pasakė taip: „Tai, kas yra tas, yra tas. Tai, kas nėra tas, taip pat yra tas“. Šios paradoksaliąsios logikos formuluotės yra teigiamos: *tai yra ir to nėra*. Kita formuluotė yra neigiama: *Tai yra nei tas, nei anas*. Pirmoji minties išraiška dažnesnė daosistiniame mąstyme, Heraklito ir Hegelio dialektikoje, o antroji - Indijos filosofijoje. Nors detalus aristotelinės ir paradoksaliąsios logikos skirtumų aiškinimas nėra šios knygos uždavinys, pateiksiu keletą pavyzdžių, kad tie principai taptų aiškesni. Vakaruose paradoksaliąja logika labiausiai atsiskleidė Heraklito filosofijoje. Jis teigė, kad priešybių vienybė yra visokios būties pagrindas. „Jie nesupranta, - rašė jis, - kad viskas yra Viena, priešiška savyje ir tapatu sau: *prieštaringa harmonija* kaip lanko tempė ir styga lyroje“.²¹ Arba dar aiškiau: „Mes įbrendame į tą pačią upę, ir vis dėlto ne į tą pačią, *tai esame mes ir ne mes*“²². Arba: „Vienas ir tas pats pasireiškia daiktuose kaip gyvas ir miręs, prabudęs ir miegas, jaunas ir senas“.²³

Lao-tse filosofijoje ta pati idėja yra išreikšta poetiškiau. Štai būdingas daosistinio paradoksalaus samprotavimo pavyzdys: „Sunkis yra lengvumo pagrindas; ramybė sąlygoja judėjimą“²⁴. Arba: „Dao iš esmės nieko nedaro, todėl nėra nieko, ko jis nedarytų“.²⁵ Arba: „Mano žodžius lengva sužinoti, labai lengva jais vadovautis, bet niekas pasaulyje negali jų sužinoti ir jais

²⁰ Lao-tse. *The Tao Teh King. The Sacred Books of the East*, ed. by F. Max Mueller. Vol. XXXIX, Oxford University Press, London, 1927, p. 120.

²¹ W. Capeile, *Die Vorsokratiker*, Alfred Kroener Verlag, Stuttgart, 1953, p. 134.

²² Ten pat, p. 132.

²³ Ten pat, p. 133.

²⁴ Mueller, op. cit., p. 69.

²⁵ Ten pat, p. 79.

vadovautis"²⁶. Daosizme, kaip ir Indijos bei Sokrato mąstyme, aukščiausia pakopa, kurią gali pasiekti mintis, tai suvokimas, kad nieko nežinai. „Žinoti ir kartu suvokti, kad mes nieko nežinome, yra aukščiausias pasiekimas; nežinoti ir vis tiek manyti, kad žinai, yra yda."²⁷ Būtent ši filosofija mokė, kad aukščiausias Dievas negali būti įvardytas. Ši absoliuti realybė, aukščiausias Vienis negali būti apčiuoptas nei žodžiais, nei mintimis. Pasak Lao-tse, „Dao, kuris gali būti apibrėžtas, nėra išliekantis ir nesikeičiantis Dao. Vardas, kuris gali būti atrastas, nėra ilgalaikis ir nekintantis vardas".²⁸ Arba, kitais žodžiais: „Mes žiūrime į tai, bet nematome, ir vadiname tai „pastoviu". Mes klausomės to, bet negirdime, ir vadiname tai „negirdimu". Mes mėginame tai apčiuopti, bet neįstengiame, ir vadiname tai „subtiliu". Tokios savybės trukdo apibrėžti subjektą, ir vis dėlto mes sujungiamo jas ir laikome „Vieniu".²⁹ Ir dar viena tos pačios idėjos formuluoė: „Tam, kuris žino Dao, nerūpi apie jį kalbėti; tas, kuris nori apie tai kalbėti, nepažįsta jo".³⁰

Brahmanizmo filosofija nagrinėja santykį tarp begalinės įvairovės (reiškinių) ir vieningumo (brahmano). Tačiau Indijos ir Kinijos paradoksaliųjų filosofijų nereikėtų painioti su *dualizmu*. Jų požiūriu, harmoniją (vienybę) sudaro konfliktuojančios priešybės. „Brahmanizmo mąstymas nuo pat pradžių buvo sutelktas į priešybių vienybės paradoksą, t. y. viso fenomenaliojo pasaulio jėgų bei formų priešybę ir kartu tapatumą".³¹ Aukščiausioji galia visatoje ir žmoguje peržengia abu lygius - sąvokinių ir jausminių. Todėl tai yra „nei tas, nei anas". Vis dėlto, anot Zimerio (Zimmer), „šiame griežtai nedualistiniame įsivaizdavime nėra priešybės tarp tikro ir netikro".³² Ieškodami įvairovėje slypinčios vienybės, brahmanai padarė išvadą, kad

²⁶Ten pat, p. 112.

²⁷Ten pat, p. 113.

²⁸Ten pat, p. 47.

²⁹Ten pat, p. 57.

³⁰Ten pat, p. 100.

³¹H. R. Zimmer, *Philosophies of India*, Pantheon Books, New York, 1951.

³²Ten pat.

suvoktoji priešybių pora atspindi ne daiktų, o suvokiančiojo proto prigimtį. Kad atitiktų tikrovę, išvalgi mintis turi pranokti save. Priešybės yra žmogaus proto kategorija, o ne tikrovės elementas. Rigvedoje šis principas išreikštas taip: „Aš esu du - gyvenimo jėga ir gyvenimo materija - ir abu tuo pat metu". Idėja, kad suvokti įmanoma, tik esant prieštaravimams, ypatingą svarbą įgauna dar drastiškesniame vedantinio mintijimo procese, kur postuluojama, kad mintis - su visu savo rafinuotu savitumu - yra „tik subtilesnis nežinojimo lygis, subtiliausias iš visų majos klaidinimų".³³

Paradoksaliaji logika stipriai paveikė Dievo sampratą. Kadangi Dievas atstovauja absoliučiai tikrovei, o žmogaus protas tikrovę suvokia kaip prieštaravimą, apie Dievą negalima pasakyti nieko teigiamo. Vedantoje požiūris į Dievą, kaip į visagalią ir visąžinią, laikomas visišku neišmanymu.³⁴ Čia mes išvelgiame ryšį tarp Dao bevardiškumo, bevardžio Dievo, kuris apsirėiškė Mozei, ir Meisterio Eckharto „absoliutaus Niekio". Žmogus gali žinoti tik neiginį, o ne absoliučios tikrovės vardą. „Nors žmogus negali žinoti, kas Dievas yra, jis gali gerai suvokti, kas Dievas nėra... Taigi viskuo nepatenkintas, protas šaukiasi aukščiausiojo gėrio".³⁵ Anot Meisterio Eckharto, „dieviškasis Vienis yra neigimo neigimas ir atmetimo atmetimas... Kiekviena būtybė turi savyje neigimo: kiekviena neigia tai, kad ji yra kita".³⁶ Tolesnėse išvadose Meisteriui Eckhartui Dievas tampa „Absoliučiu Niekui" - taip pat, kaip Kabiloje absoliuti tikrovė yra „En Sof, Begalinis Vienis.

Skirtumą tarp aristotelinės ir paradoksalsios logikos aš aptariau tam, kad pagrįsčiau svarbius pokyčius meilės Dievui sampratoje. Paradoksalsios logikos mokytojai teigia, kad žmogus gali suvokti tikrovę tik prieštaravimuose ir niekada

³³ Ten pat, p. 424.

³⁴ Ten pat, p. 424.

³⁵ Meister Eckhart, trans. by R. B. Blakney, Harper & Brothers, New York, 1941, p.

³⁶ Ten pat, p. 247. Žr. negatyviąją Maimonidų teologiją.

negali *mąstydamas* užčiuopti absoliučios tikrovės-darnos, paties Vienio. Peršasi išvada, kad nėra prasmės *mąstant* ieškoti galutinio atsakymo. Mąstydami tesuvoksime, kad mintis negali duoti galutinio atsakymo. Minties pasaulis lieka sukaustytas paradokso. Vienintelis būdas, kuriuo pasaulis gali būti visiškai pažintas, yra ne mąstymas, o veiksmas, vieningumo išgyvenimas. Taigi paradoksaliaji logika veda prie išvados, kad Dievo meilė nėra nei Dievo pažinimas mąstant, nei mąstymas apie meilę Dievui, o vienybės su Dievu išgyvenimas.

Tai reikalauja teisingo gyvenimo būdo. Visas gyvenimas - kiekvienas ir nereikšmingas, ir svarbus poelgis - veda į Dievo pažinimą, bet pažinimą ne teisingai mąstant, o tinkamai elgiantis. Tai labai akivaizdu Rytų religijose. Brahmanizme, kaip ir budizme ar daosizme, galutinis tikslas yra ne teisingas įsitikinimas, o teisingas elgesys. Tą akcentuoja ir žydų religija. Kažin ar kada nors būta skilimo dėl tikėjimo žydų tradicijoje (vienintelė išimtis - fariziejai ir sadukiejai, kurie iš esmės buvo dvi skirtingos socialinės klasės). Žydų religijoje visada (ypač nuo mūsų eros pradžios) akcentuotas teisingas gyvenimo būdas, arba Halacha (šis žodis turi tapačią prasmę kaip ir Dao).

Šiuolaikinėje istorijoje tas pats principas išreikštas Spinozos, Markso ir Froido mąstyme. Spinoza perkelia akcentą nuo teisingo tikėjimo į teisingą gyvenimo būdą. Marksas dėstė tą patį principą, sakydamas, kad „filosofai visaip aiškino pasaulį, o uždavinys yra jį pertvarkyti“. Froido paradoksaliaji logika atvedė prie psichoanalitinių procesų terapijos, prie vis gilėjančio savęs pažinimo.

Paradoksaliaji logika akcentuoja ne mintį, o veiksmą. Tai lėmė kelias pasekmes. Pirmiausia ugdė *toleranciją*, kuri akivaizdi Indijos ir Kinijos religijose. Jei teisinga mintis nėra absoliuti tiesa ir kelias į išsigelbėjimą, nėra priežasties kovoti su kitais, kurių mąstymas veda prie skirtingų formuluočių. Ši tolerancija gražiai atsispindi pasakojime apie žmones, kurių paprašė tamsoje apibūdinti dramblių. Vienas, liedsdamas straublį, sakė: „Šis

gyvulys yra kaip vandens vamzdis", kitas, liesdamas ausį, pareiškė: „Šis gyvulys primena vėduoklę", trečias, liesdamas kojas, teigė, kad dramblys panašus į stulpą.

Antra, paradoksalus požiūris, užuot plėtojęs *dogmą* ar *mokslą*, pabrėžia *žmogaus kitimą*. Indijos, Kinijos ir misticizmo požiūriu, religinė žmogaus pareiga yra ne teisingas mąstymas, o teisingas elgesys, arba susijungimas su Vieniu meditacijoje.

Vakarų mąstyme teisingais laikomi priešingi dalykai. Kadangi tikimasi rasti absoliučią tiesą teisingai mąstant, ypač akcentuojama mintis, nors vertinamas ir teisingas veiksmas. Religijos raidoje tai skatino kurti dogmas, ginčytis dėl jų formuluočių, nepakęsti „netikinčių" ir eretikų. Tai savo ruožtu vedė prie „tikėjimo Dievu" kaip pagrindinio religijos tikslo. Žinoma, nereiškia, kad neliko nuostatos, jog gyventi dera teisingai. Vis dėlto asmuo, tikintis Dievą - net jeigu jis *negyveno* su Dievu - jautėsi pranašesnis už tą, kuris gyveno Dievuje, bet juo „netikėjo".

Mąstymo akcentavimas turi dar vieną istoriškai svarbią pasekmę. Požiūris, kad tiesą galima rasti mąstant, sukūrė ne tik dogmas, bet ir mokslą. Moksle teisingas mąstymas yra visa ko pamatas - ir intelektualinio patikimumo, ir mokslinės minties taikymo praktikoje, t. y. technikoje.

Trumpai tariant, paradoksali mintis ugdo toleranciją, skatina keistis. O aristotelinė pozicija veda į dogmą, mokslą, katalikybę ir atominės energijos atradimą. Išsiaiškinus šio skirtumo tarp dviejų požiūrių į meilę Dievui pasekmes, pravartu glaustai viską apibendrinti.

Vakaruose dominuojančioje religinėje sistemoje meilė Dievui yra iš esmės tas pats, kas tikėjimas Dievu, jo buvimu, jo teisingumu, jo meile. Dievo meilė iš esmės yra mąstymas. Ryšų religijose ir misticizme Dievo meilė yra intensyvus vieningumo išgyvenimas, neatsiejamas nuo šios meilės apraiškų kiekviename žingsnyje. Tai aiškiausiai apibūdino Meisteris Eckhartas: „Jei aš virtau Dievu ir Jis padarė mane savo dalimi, tada, pagal gyvąjį Dievą, tarp mūsų nėra skirtumo... Kai kurie

žmonės įsivaizduoja, kad jie pamatys Dievą, tarsi jis būtų kažkur toli, o jie čia. Bet taip nėra. Dievas ir aš esame viena. Pažindamas Dievą, aš įsileidžiu jį į save. Mylėdamas Dievą, aš skverbiasi į jį".³⁷

Dabar galime grįžti prie svarbios paralelės tarp meilės tėvams ir meilės Dievui. Iš pradžių vaikas būna prisirišęs prie motinos kaip prie „visos būties pagrindo". Jis jaučiasi bejėgis ir reikalingas visa apimančios motinos meilės. Paskui jis atsigręžia į tėvą, kaip į naują susižavėjimo objektą, vadovaujantį jo mintims ir jausmams; šiame etape vaikas jaučia poreikį susilaukti tėvo pagyrimo arba išvengti jo nepasitenkinimo. Visiškai subrendęs jis išsivaduoja iš priklausomybės ir nuo tėvo, ir nuo motinos, kaip jį saugančių ir vadovaujančių jėgų; tėvo ir motinos principus jis suformuoja savyje. Jis pats tampa savo tėvu ir motina; jis yra tėvas ir motina. Taip pat vystėsi ir žmonija: iš pradžių buvo meilė Dievui, kaip bejėgiškas santykis su motina Deive, po to paklusnumas ir prisirišimas prie Dievo Tėvo, vėliau pasiektas brandus santykis, kai Dievas nustojo būti išorine jėga, kai žmogus pats perėmė meilės ir teisingumo principus, kai tapo viena su Dievu, ir pagaliau pasiekė tą lygį, kai apie Dievą kalba tik poetine, simboline prasme.

Iš šių apmąstymų išeitų, kad meilė Dievui neatskiriama nuo meilės tėvams. Jei asmuo nenutraukė kraujo ryšio sąlygojamo prisirišimo prie motinos, klano, tautos, jei ir toliau lieka vaikiškai priklausomas nuo baudžiančio bei giriančio tėvo ar kurio kito autoriteto, jis negali subrandinti meilės Dievui. Tokiu atveju, jo religija lieka pirmųkščio lygio, kai Dievas buvo suvokiamas kaip visa globojanti motina ar baudžiantis ir apdovanojantis tėvas.

Šiuolaikinėje religijoje mes randame visas fazes - nuo ankstyviausių ir primityviausių iki pačių aukščiausių, kurių vis dar yra. Žodis „Dievas" reiškia genties vadą lygiai kaip ir „absoliutų Nieką". Taip pat ir kiekvienas individas talpina

³⁷ *Meister Eckhart*, op. cit., p. 181-2.

savyje, savo sąmonėje, kaip rašė Froidas, visas stadijas, pradedant nuo bejėgio kūdikio. Kyla klausimas: iki kokio lygio jis subrendo? Viena yra tikra: jo meilė Dievui atitinka jo meilę žmogui. Be to, tikroji jo meilės Dievui ir žmogui kokybė dažniausiai yra nesąmoningai slepiama po kur kas brandesnių *samprotavimų* apie tai, kokia yra jo meilė. Taigi nors meilė žmogui tiesiogiai išauga iš šeimos santykių, ji yra sąlygota visuomenės struktūros. Jei visuomeninė santvarka teigia nuolankumą akivaizdžiam ar beasmeniam rinkos ar viešosios nuomonės autoritetui, žmogaus Dievo samprata lieka infantili ir labai nutolusi nuo brandžios sampratos, kurios užuomazgos slypi monoteistinių religijų istorijoje.

III

Meilė ir jos irimas šiuolaikinėje Vakarų visuomenėje

Jei meilė yra brandaus, produktyvaus charakterio gebėjimas, vadinasi, individo sugebėjimas mylėti konkrečioje kultūroje priklauso nuo tos kultūros poveikio eilinio žmogaus charakteriui. Kalbėdami apie meilę šiuolaikinėje Vakarų kultūroje, norime išsiaiškinti, ar Vakarų civilizacijos socialinė struktūra ir iš to kylanti dvasia yra palanki meilės raidai. Šis klausimas iš karto implikuoja neigiamą atsakymą. Joks objektyvus mūsų Vakarų gyvenimo stebėtojas neabejoja, kad meilė - broliška, motiniška, erotinė - yra gana retas reiškinyss ir kad ją dažniausiai pakeičia gausybė pseudomeilės formų, kurios iš tikrųjų tėra tik yrančios meilės fragmentai.

Kapitalistinė visuomenė, viena vertus, remiasi politinės laisvės principu, kita vertus - rinka, reguliuojančia visus ekonominius ir socialinius santykius. Prekių rinka lemia sąlygas, pagal kurias vyksta prekių mainai, darbo rinka reguliuoja darbo pasiūlą bei pardavimą. Ir daiktai, ir žmogaus energija bei sugebėjimai paverčiami prekėmis, kurios rinkoje mainomos be prievartos ir apgavystės. Batai, kad ir kaip jie būtų naudingi bei reikalingi, neturi ekonominės (mainomosios) vertės, jei nėra paklauskos; taip pat ir žmogaus energija bei sugebėjimai lieka be mainomosios vertės, jei pagal rinkos sąlygas neturi paklausos. Kapitalo savininkas gali pirkti darbą ir jam vadovauti taip, kad jo investicijos duotų pelną. Darbininkas turi parduoti savo darbo jėgą kapitalistui pagal egzistuojančias rinkos sąlygas, kitaip jis badaus. Si ekonominė struktūra atsispindi ir vertybių hierarchijoje. Kapitalas vadovauja darbui; sukaupiti daiktai -

tai, kas negyva, turi lemiamą reikšmę darbui, žmogaus galioms, taigi tam, kas gyva.

Tokia buvo kapitalizmo struktūra nuo pat pradžių. Tai būdinga ir šiandieniniam kapitalizmui, nors daugelis svarbių veiksnių yra pakitę ir kaip tik jie labiausiai veikia žmogaus charakterį. Vystantis kapitalizmui, matome, kaip vis didėja kapitalo centralizacija ir koncentracija. Be paliovos auga didelės įmonės, ir nyksta mažesnės. Savininkai, investavę į šias įmones kapitalą, vis dažniau atsisako jas valdyti. Įmonė „priklauso“ šimtams tūkstančių akcininkų, o jai vadovauja vadybininkai biurokratai, kurie gauna gerą atlyginimą, bet kuriems įmonė nepriklauso. Jiems labiau rūpi ne didinti pelną, o plėsti įmonę ir taip didinti savo galią. Augant kapitalo koncentracijai ir ryškėjant galingai biurokratijai, kartu vyksta dirbančiųjų judėjimai. Darbininkai vienijasi, ir žmogus negali pats sudaryti sandėrių, nes darbo biržoje yra įtrauktas į dideles profesines sąjungas, taip pat vadovaujamas tų, kurie atstovauja *vis-a-vis* industrijos milžinams. Gerai tai ar blogai, ir kapitalo, ir darbo sferoje iniciatyva atitenka ne individui, o biurokratijai. Vis daugiau žmonių netenka nepriklausomybės ir tampa pavaldūs didžiųjų ekonominių imperijų vadybininkams.

Kitas būdingas mūsų dienų kapitalizmo bruožas, kurį lemia kapitalo koncentracija, yra ypatingas darbo organizavimas. Itin centralizuotose įmonėse su griežtu darbo pasidalijimu individas praranda savitumą ir tampa lengvai pakeičiamu mašinos sraigteliu. Žmogaus problemos šiuolaikiniame kapitalizme gali būti suformuluotos taip.

Mūsų laikų kapitalizmui reikalingi žmonės, kurie uoliai jungiasi į dideles grupes, kurie vis labiau nori vartoti, kurių skoniai suvienodinti ir todėl gali būti lengvai veikiami bei nuspėjami. Reikalingi žmonės, kurie jaučiasi laisvi ir nepriklausomi, nepavaldūs jokiam autoritetui, principui ar sąžinei ir vis dėlto trokšta būti valdomi, nori daryti tai, ko iš jų laukiama, sklandžiai, be jokios trinties prisitaikyti prie visuomenės mašinos; kurie gali būti valdomi be jėgos, vedami be vado,

kreipiami be tikslo, išskyrus vieną - gaminti gėrybes, funkcionuoti, judėti į priekį.

Kas iš to išeina? Dabartinis žmogus yra susvetimėjęs sau, savo artimiesiems ir savo prigimčiai.¹ Jis tapo preke, išgyvenančia savo gyvybines jėgas kaip investiciją, kuri turi duoti didžiausią pelną, koks tik įmanomas esamoje rinkoje. Žmonės bendrauja kaip susvetimėję automatai; kad išliktų saugūs, stengiasi laikytis bandoje ir neišsiskirti mintimis, jausmais ar elgesiu. Nors kiekvienas stengiasi būti kuo arčiau kitų, jie lieka visiškai vieniši, persmelkti stipraus nesaugumo jausmo, nerimo bei kaltės, kurie visada atsiranda, kai neįveiktas svetimumas tarp žmonių. Mūsų civilizacija siūlo daugelį priemonių, kurios padeda nesuvokti šio vienišumo. Pirmiausia - tai griežta biurokratizuoto, mechaniško darbo rutina, neleidžianti suvokti savo esminių žmogiškųjų reikmių transcendencijos ir vienybės siekių. Kadangi vien rutinos nepakanka, žmogus slopina savo nesąmoningą desperaciją įprastinėmis pramogomis, pasyviai vartodamas vaizdus ir garsus, kuriuos jam siūlo pramogų industrija; be to, pasitenkina pirkdamas naujus daiktus ir veikiai keisdamas juos kitais. Šiuolaikinis žmogus labai panašus į tą, kurį Hakselis aprašo „Šaunijame naujajame pasaulyje“ (Huxley, *Brave New World*): gerai pamaitintas, gerai aprengtas, seksualiai patenkintas, bet visiškai be savasties, su aplinkiniais bendraujantis tik paviršutiniškai ir besivadovaujantis lozungais, kuriuos taip vykusiai suformavo autorius: „Kai individas jaučia, visuomenė svyruoja“ arba „Niekada neatidėk rytdienai malonumo, kurį gali patirti šiandien“, arba visa apvainikuojantis šūkis: „Šiais laikais visi yra laimingi“. Šiandien žmogaus laimę sudaro „malonumai“. Malonumą patiriame, pirkdami ir vartodami daiktus, vaizdus, maistą, gėrimus, cigaretes, žmones, paskaitas, knygas, kino filmus; viskas kaipmat suvartojama,

¹ Detalesnis susvetimėjimo problemos ir šiuolaikinės visuomenės įtakos žmogaus charakteriui aptarimas: E. Fromm, *The Sane Society*, Rinehart & Company, New York, 1955.

praryjama. Pasaulis yra vienas didelis objektas mūsų apetitui patenkinti, didelis obuolys, didelis butelis, didelė krūtis; mes esame žindukliai, visada laukiantys, kupini vilčių ir amžinai nusiviliantys. Mūsų charakteris priklauso nuo mainų ir gavimo, prekybos ir vartojimo; viskas - dvasiniai ir materialūs objektai - tampa mainų ir vartojimo objektais.

Tokia pati situacija yra ir meilėje, nes šiuolaikinė visuomenė daro įtaką žmogaus socialiniam charakteriui. Automatai negali mylėti; jie gali tik keistis „asmeninių savybių komplektais“ ir tikėtis lygiaverčio sandėrio. Viena ryškiausių meilės, o ypač santuokos, apraiškų šioje susvetimėjimo struktūroje yra „partnerystė“. Daugelyje straipsnių apie laimingas vedybas aprašomas idealas yra sklandžiai funkcionuojanti „partnerystė“. Šis toks aprašymas nedaug skiriasi nuo sklandžiai funkcionuojančio tarnautojo apibūdinimo; jis turi būti „pakankamai nepriklausomas“, draugiškas, tolerantiškas ir tuo pat metu ambicingas bei agresyvus. Taigi ir vedybų patarėjas moko, kad vyras turėtų „suprasti“ savo žmoną ir padėti jai. Jis turėtų pagirti jos naują suknelę, skanų patiekalą. Ji savo ruožtu turėtų suprasti, kada jis grįžta namo pavargęs ir suirzęs, turėtų dėmesingai išklausyti, kai jis pasakoja apie savo darbo problemas, neužpykti, bet suprasti, kai užmiršta jos gimtadienį. Tai gerai sustyguoti santykiai tarp dviejų asmenų, kurie lieka svetimi visą gyvenimą niekada taip ir nesuranda „centruoto ryšio“, bet vienas su kitu elgiasi mandagiai ir stengiasi, kad abu gerai jaustųsi.

Šioje meilės ir vedybų sampratoje svarbiausia atsikratyti nepakenčiamo vienvės jausmo. „Meilėje“ pagaliau randamas išsigelbėjimas nuo vienvės. Sukuriama dviejų sąjunga prieš visą likusį pasaulį, ir šis egoizmas *a deux* klaidingai laikomas meile ir intymumu.

Komandos jausmo, abipusio pakantumo ir panašių dalykų iškėlimas - palyginti naujas reiškinys. Lig tol, po Pirmojo pasaulinio karo, vyravo požiūris, kad meilės ryšių ir ypač laimingų vedybų pamatas yra abipusis seksualinis pasitenkinimas. Buvo manoma, jog dažna nelaimingų vedybų priežastis yra partnerių

„seksualinis neatitikimas“, tai yra „teisingo“ elgesio neišmanymas - neteisinga vieno ar abiejų partnerių sekso technika. Norint ištaisyti šį trūkumą ir pagelbėti nelaimingoms poroms, daugelyje knygų pradėta siūlyti seksualinio elgesio instrukcijas ir konsultacijas, netiesiogiai ar visai atvirai žadant meilę ir laimę. Visa tai buvo grindžiama mintimi, kad meilę sukelia seksualinis malonumas, taigi jei žmonės žino, kaip vienas kitą patenkinti, jie vienas kitą mylės. Tai buvo tąsa bendros to meto iliuzijos, kad teisingas technikos panaudojimas gali išspręsti visas - ir industrijos, ir žmogaus - problemas. Niekas neatkreipė dėmesio, jog iš tikrųjų yra visai kitaip.

Ne meilė gimsta iš seksualinio pasitenkinimo, o seksualinis pasitenkinimas - net vadinamosios sekso technikos įsisavinimas - yra meilės pasekmė. Jei be kasdieninės patirties dar reikėtų ir įrodymų jų galima būtų rasti gausiuose psichoanalitikų tyrinėjimuose. Labiausiai paplitusių sekso problemų - moterų šaltumo ir didesnės ar mažesnės psichinės vyrų impotencijos - tyrimai rodo, kad priežastis yra ne tinkamos technikos išmanymo trūkumas, o tos kliūtys, kurios neleidžia mylėti. Baimė arba neapykanta priešingai lyčiai neleidžia žmogui visiškai atsiduoti, elgtis spontaniškai ir betarpiškai, pasitikėti partneriu bet kurią fizinio artumo akimirką. Seksualiniu požiūriu suvaržytas asmuo, atsikrėtęs baimės ar neapykantos, tampa pajėgus mylėti ir visos jo ar jos sekso problemos išsisprendžia. Priešingu atveju, nepadeda jokios žinios apie sekso techniką.

Vis dėlto, nors psichoanalitinio gydymo duomenys įrodo, jog teisingos sekso technikos išmanymas neatneša seksualinio pasitenkinimo ir meilės, Froido teorijos diegė įsitikinimą, kad meilė yra abipusio seksualinio pasitenkinimo pasekmė. Froidui meilė iš esmės buvo seksualumo fenomenas. „Žmogus savo išgyvenimu atranda, kad seksualinė (genitalinė) meilė atneša jam didžiausią pasitenkinimą, ir tai jam tampa visokios laimės prototipu. Todėl ir ateityje jis ieškos laimės lytiniuose santykiuose, paversdamas lytinį jausmingumą gyvenimo

ašimi.² Broliškos meilės išgyvenimas, pasak Froido, yra seksualinio potraukio pasekmė, tik pastarasis šiuo atveju yra virtęs impulsu su „nuslopintu tikslu“. „Meilė, kurios tikslas yra nuslopintas, iš pradžių buvo kupina jausmingumo, tad žmogaus sąmonėje tokia ir lieka.“³ Susiliejiimo, vieningumo („okeaninį“) jausmą, kuris yra mistinės patirties esmė ir dviejų žmonių artumo pagrindas, Froidas aiškino kaip iškrypimą, grįžimą į ankstyvąjį „beribi narcisizmą“.⁴

Trūksta tik dar vieno žingsnio, ir Froidui meilė būtų iracionalalus reiškinys. Jam nėra skirtumo tarp iracionalios meilės ir meilės kaip brandžios asmenybės saviraiškos. Savo straipsnyje apie meilės perkėlimą⁵ jis rašo, kad perkelta meilė iš esmės nesiskiria nuo „normalios“. Įsimylėjimas visada ribojasi su tuo, kas nenormalųjį visada lydi aklumas tikrovei, vidinė prievarta ir vaikystės meilės objekto perkėlimas. Froidas netyrinėjo meilės, kaip racionalaus reiškinio, kaip visa vainikuojančio brandos pasiekimo, nes tokia meilė jam neegzistavo.

Aišku, nevertėtų pervertinti Froido įtakos požiūriui, kad meilė yra seksualinio potraukio pasekmė ar, tiksliau, kad tai yra *tas pats* seksualinis pasitenkinimas, atsispindėjęs sąmoninguose jausmuose. Tikrasis priežastinis ryšys visai kitoks. Froido mąstymą iš dalies veikė bendra devynioliktojo amžiaus dvasia; iš dalies jo mintis išpopuliarino po Pirmojo pasaulinio karo vyravusios pažiūros. Ir visuomenės nuostata, ir Froido teorija pirmiausia buvo pasipriešinimas griežtiems Viktorijos laikų papročiams. Kitas veiksnys, sąlygojęs Froido pažiūras, kilo iš kapitalizmo suformuotos žmogaus sampratos. Norint įrodyti, jog kapitalizmas atitinka įgimtus žmogaus poreikius, reikėjo atskleisti, kad žmogus iš prigimties yra linkęs konkuruoti ir pilnas priešiško. Ekonomistai tai „įrodė“ nepasotinamu

² S. Freud, *Civilization and Its Discontents*, translated by J. Riviere, The Hogarth Press, Ltd., London, 1953, p. 69.

³ Ten pat, p. 69.

⁴ Ten pat, p. 21.

⁵ Freud, *Gesamte Werke*, London, 1940-52, Vol. X.

ekonominės naudos vaikymusi, o darvinistai - biologiniais dėsniais apie stipriausiųjų išlikimą. Froidas prie to palies priėjo teigdamas, jog vyrą valdo nežabota aistra seksualiai užkariauti visas moteris, tik visuomenės spaudimas neleidžia jam patenkinti savo geismus. Todėl vyrai neišvengiamai pavydi vienas kitam, ir šis pavydas bei konkurencija išliktų net tuo atveju, jeigu išnyktų visos juos sąlygojančios socialinės ir ekonominės priežastys.⁶

Ilgainiui Froido mąstymą labai paveikė XIX amžiaus materializmas. Buvo manoma, kad visų sąmonės reiškinių pagrindas yra fiziologija; taigi meilę, neapykantą, ambicijas, pavydą Froidas aiškino kaip įvairūs seksualinio instinkto pasireiškimus. Jis nesuprato, kad esminė tikrovė yra žmogaus egzistencijos visuma: pirmiausia - visiems bendra žmogiškoji situacija, antra - gyvenimo praktika, sąlygota konkrečios visuomenės struktūros. (Šį materializmą peržengė Marksas su savo „istoriniu materializmu“, kuriame žmogų padeda suprasti ne kūnas, ne instinktas, kaip maisto ar nuosavybės poreikis, o žmogaus gyvenimo proceso visuma, jo „gyvenimo praktika“.) Pagal Froidą, nevaržomas visų instinktyvių norų patenkinimas turėtų garantuoti dvasios sveikatą ir laimę. Tačiau klinikiniai duomenys aiškiai rodo, kad vyrai ir moterys, laisvai tenkinantys savo seksualines aistras, nėra laimingi ir labai dažnai kenčia nuo stiprių neurotinių simptomų ar konfliktų. Absolutus visų instinktų patenkinimas ne tik nėra laimės pamatas, jis netgi neužtikrina sveikatos. Froido idėjos galėjo išpopuliarėti tik po Pirmojo pasaulinio karo, nes tuo metu išryškėjo pokyčiai pačioje kapitalizmo dvasioje: nuo taupumo pereita prie išlaidumo, nuo savo poreikių ribojimo dėl ekonominės sėkmės - prie besaikių vartojimo, kaip vis besiplečiančios rinkos pamato ir būdo

⁶ Vienintelis Froido mokinyš, niekada neatsiskyręs nuo savo mokytojo, tačiau paskutiniaisiais gyvenimo metais pakeitęs požiūrį į meilę, buvo Sandoras Ferencis (Sandor Ferenczi). Idomų šios temos aptarimą skaitykite: izette de Forest, *The Leaven of Love*, Harper & Brothers, New York, 1954.

patenkinti nerimstantį, atbukusį individą. Vyraujančia nuostata tapo nepraleisti nė vienos progos patenkinti seksualinius geismus taip pat, kaip bet kurį kitą materialinį poreikį.

Įdomu palyginti Froido sampratą, atitikusią jo meto kapitalizmo dvasią, su vieno iš geriausių šiuolaikinio psichoanalitiko H. S. Salivano (Sullivan) vėlyvąja teorija. Salivano psichoanalitinėje sistemoje, priešingai negu Froido, griežtai skiriamas seksualumas ir meilė.

Ką reiškia meilė ir intymumas Salivano koncepcijoje? „Intymumas yra toks dviejų žmonių santykis, kuris teigia visų jų asmenybės pusių vertingumą. Asmenybės vertei patvirtinti reikia tokio santykio, kurį pavadinčiau bendradarbiavimu - vieno asmens prisitaikymą prie kito poreikių, siekiant vis didesnio identiško, t. y. nuolatinio artėjimo prie abipusio pasitenkinimo ir saugumo”.⁷ Savo painoku stiliumi Salivanas teigia, jog meilė iš esmės yra bendradarbiavimo situacija, apie kurią du žmonės mano: „Mes žaidžiame pagal taisykles, kurios turi apsaugoti mūsų garbę ir pranašumo bei vertingumo jausmus”.⁸

Reiktų pažymėti, kad nors Salivanas šį apibrėžimą sieja su paauglystės reikmėmis, jis kalba apie integruojančias, paauglystėje išryškėjančias tendencijas, kurias, galutinai išsivysčiusias, galima vadinti „meile“. Pasak jo, ši paaugliška meilė yra „kažko, labai panašaus į visiškai išsivysčiusią, psichiatriškai apibūdinamą *meilę*, pradžia”.

Kaip Froido meilės samprata XIX a. terminais apibūdina patriarchalinio tipo vyriško patirtį, taip Salivanas kalba apie XX amžiaus susvetimėjusios, parsiduodančios asmenybės patirtį. Tai „egoizmo *a deux*“ išraiška, dviejų bendrus interesus turinčių žmonių pasipriešinimas atšiauriam ir susvetimėjusiam pasauliui. Šis intymumo apibrėžimas iš esmės apibūdina bet

⁷ H. S. Sullivan, *The Interpersonal Theory of Psychiatry*, W. W. Norton & Co., New York, 1953, p. 246.

⁸ Ten pat, p. 246. Kitame meilės apibrėžime vartotojiškas aspektas ne toks ryškus. Jame Salivanas teigia, jog meilė prasideda, kai asmeniui kito žmogaus reikmės tampa tokios pat svarbios, kaip jo paties.

kokios komandos tarpusavio santykius, kai visi dėl bendro tikslo prisitaiko prie kito asmens išreikštų poreikių. (Įdomu, kad Salivanas čia kalba apie *išreikštus* poreikius, nors meilėje svarbiausia atsiliiepti į *neišreikštas* kito žmogaus reikmes.)

Meilė, kaip abipusis seksualinis pasitenkinimas, ir meilė, kaip „darbas komandoje“ bei gelbėjimasis nuo vienetės, yra dvi „normalios“ meilės suirimo šiulaikinėje Vakarų visuomenėje apraiškos, socialiai pateisinta meilės patologija. O juk yra daug individualių meilės iškrypimo apraiškų, vedančių į sąmoningą kentėjimą ir psichiatrų bei daugelio eilinių žmonių laikomų neurotinėmis. Pateikdami pavyzdžių, trumpai aptarsime keletą dažniausių.

Pagrindinis neurotinės meilės požymis yra tai, kad vienas arba abu „įsimylėjęliai“ lieka prisirišę prie gimdytojo ir savo jausmus, lūkesčius bei baimes, kurias kadaise patyrė tėvo ar motinos atžvilgiu, perkelia į mylimą asmenį. Neįstengdami išsivaduoti iš infantiliško prieraišumo, jie to paties siekia ir būdami suaugę. Šiuo atveju emociškai asmuo taip ir lieka dvejų, penkerių ar dvylikos metų vaikas, nors intelektualiniu ir socialiniu požiūriu jau yra visai kito amžiaus. Sunkesniais atvejais šis emocinis nesubrendimas sukelia socialinės veiklos sutrikimų; lengvesniais - konfliktai kyla intymiuose, asmeniniuose santykiuose.

Prisiminus mūsų ankstesnę diskusiją apie į motiną ar tėvą orientuotą asmenybę, kitas šiandien dažnai pasitaikantis neurotinės meilės pavyzdys gali būti nuo vaikystės likęs emocinis vyrų prisirišimas prie motinos. Tokie vyrai pilna to žodžio prasme taip ir neatjunko nuo motinos. Jie vis dar jaučiasi vaikai, pasigenda motinos globos, jos meilės šilumos, rūpinimosi ir žavėjimosi; trokšta motinos besąlygiškos meilės, teikiamos vien todėl, kad jiems jos reikia, kad yra motinos vaikai, kad yra bejėgiai. Siekdami moters meilės ir net pasiekę ją, tokie vyrai dažnai būna švelnūs ir žavūs. Tačiau jų santykis su moterimi (kaip ir su visais kitais žmonėmis) lieka paviršutiniškas ir neatšakingas. Jų tikslas - ne mylėti, o būti mylimam. Tokie vyrai

pilni tuštybės, geriau ar blogiau užmaskuotų grandiozinių idėjų. Radę sau tinkamą moterį, jie jaučiasi saugūs, pasiekę pasaulio viršūnę, ir gali atrodyti be galo susižavėję. Štai kodėl šie vyrai dažnai tokie nepatikimi. Tačiau, kai po kurio laiko moteris nepateisina jų fantastinių lūkesčių, prasideda konfliktai ir apmaudas. Jei moteris visą laiką juo nesižavi, jei nori turėti savo pačios gyvenimą, jei ir pati nori būti mylima bei globojama ir jei nenori atleisti visų jo romanų su kitomis moterimis (ar net jais domėtis), vyriškis pasijunta didžiai įžeistas ir apviltas, tad dažniausiai teisina savo jausmus mintimi, kad moteris „nemyli jo, yra savanaudė ir valdinga“. Bet koks nukrypimas nuo mylinčios motinos ir žavaus vaiko santykių laikomas meilės stokos įrodymu. Šie vyrai dažnai painioja savo susižavėjimą, norą patikti su tikra meile ir todėl mano, kad su jais elgiamasi negarbingai; jie tariasi esą puikūs meilūžiai ir sielvartingai skundžiasi savo meilės partnerių nedėkingumu.

Tik retais atvejais tokie prie motinos prisirišę asmenys gali gyventi be didesnių problemų. Jeigu motina iš tiesų „mylėjo“ jį pernelyg globodama (galbūt būdama valdinga, bet be destruktivumo apraiškų), jei jis randa tokio pat motiniško būdo žmoną, jei ypatingi sugebėjimai ir talentai padeda išlikti dėmesio centre (kaip tai būna su kai kuriais sėkmės lydimais politikais), toks vyriškis „gerai prisitaiko“ socialine prasme, nors taip ir nesubręsta iki galo. Mažiau sėkmingais atvejais - kurie, aišku, pasitaiko gerokai dažniau, - nesėkmės meilėje, o neretai ir visuomeniniame gyvenime jį stumia į neviltį; kai toks asmuo paliekamas vienas, kyla konfliktai, didžiulis nerimas ir depresija.

Kai patologija stipresnė, prisirišimas prie motinos būna didesnis ir iracionalesnis. Šiame lygyje geidžiama, vaizdžiai tartant, grįžti ne į saugų motinos glėbį ne prie jos maitinančios krūtinės, bet į jos visa priimančias ir visa griauinančias iščias. Sveika prigimtis stengiasi išsiveržti iš iščių į pasaulį; o sunkus psichinis ligonis nori grįžti atgal, t. y. pasitraukti iš gyvenimo. Šis prierašumo atvejis paprastai išryškėja, kai motinos „išsikimba“ į vaikus kaip tik taip destruktiviai - tarsi norėdamos apžioti

ir praryti. Kartais dėl meilės, o kartais iš pareigos jos geidžia laikyti vaiką - vėliau paauglį ar suaugusį sūnų - prie savęs, kad šis negalėtų be jų kvėpuoti, negalėtų mylėti, nebent paviršutiniškai seksualiai - žemindamas visas kitas moteris; kad negalėtų tapti laisvu, nepriklausomu, nebent taptų iškrypėlis ar nusikaltėlis.

Ši destruktivi, į save siurbianti motina yra neigiama motinos meilės pusė. Motina gali duoti gyvenimą ir gali jį atimti. Ji yra ta, kuri gaivina, ir ta, kuri griauja; ji gali daryti meilės stebuklus ir taip sužeisti, kaip niekas kitas. Šiuos du priešingus motinos meilės aspektus dažnai galima aptikti religiniuose įvaizdžiuose (kaip indų deivė Kali) ir sapnų simbolikoje.

Kitokia neurotinės patologijos forma pasireiškia tais atvejais, kai prisirišama prie tėvo. Minėtinas yra atvejis, kai vyras turi šaltą ir abejingą motiną, o jo tėvas (iš dalies dėl žmonos šaltumo) visą savo švelnumą ir dėmesį skiria sūnui. Jis yra „geras tėvas“, bet kartu ir autoritariškas. Kai jis patenkintas sūnaus elgesiu, mielai jį giria, apdovanoja, yra meilus; kai sūnus jį apvilia, atšala ar bara. Sūnus, kuriam tėvo meilė yra vienintelė, vergiškai prisiriša prie tėvo. Svarbiausias jo gyvenimo tikslas tampa noras įtikti tėvui. Kai pasiseka, jis jaučiasi laimingas, saugus, patenkintas. Bet kai suklysta, nesugeba įtikti tėvui, jaučiasi sugniuždytas, nemylimas, atstumtas. Toks vyriškis visą savo gyvenimą stengsis rasti tėvišką asmenį, prie kurio galėtų panašiai prisirišti. Visas jo gyvenimas taps pakilimų ir nuopolių virtine, priklausomai nuo to, kaip sekas užkariauti tėvo palankumą. Tokiems žmonėms dažnai sekasi kopti socialinės karjeros laiptais. Jie yra sąžiningi, patikimi, energingi, tarsi juos valdytų pasirinktasis tėvo vaizdinys. Tačiau su moterimis jie lieka abejingi ir išlaiko distanciją. Moteris jiems niekada nebūna svarbi. Paprastai žiūri į ją su švelnia panieka, dažnai įgaunančia tėviško rūpinimosi maža mergeite pavidalą. Iš pradžių jie gali imponuoti moterims vyriškumu, bet ilgainiui už tokio vyro ištėkėjusi moteris vis labiau nusivilia, nes suvokia, kad jai skirtas tik antraeilis vaidmuo, o svarbiausias jos vyro gyvenime liks jo tėvas. Išimtis būtų atvejis, jei žmona taip

pat liktų priklausoma nuo savo tėvo - taigi būtų laiminga su vyru, kuris žiūri į ją kaip į kaprizingą vaiką.

Sudėtingesnis neurotinis sutrikimas yra infantiliška meilė, atsirandanti, kai tėvai nemyli vienas kito, bet yra pernelyg santūrūs, kad pyktųsi arba rodytų nepasitenkinimą. Susvetimėjimas tarpusavyje verčia juos būti nenuoširdžius ir su savo vaikais. Maža mergaitė gyvena „korektiškumo“ atmosferoje, kur neįmanomas artimas ryšys nei su motina, nei su tėvu, taigi mergaitė lieka sutrikusi ir baili. Ji niekada nėra tikra dėl to, ką jos tėvai jaučia ar galvoja. Visada persekioja nežinomybės, netikrumo jausmas. Todėl mergaitė užsisklendžia savo pasaulėlyje, svajonėse, tampa uždara ir visa tai perkelia į vėlesnius meilės santykius.

Be to, uždarumas kelia intensyvių nerimą bei jausmą, kad nesi tvirtai įsišaknijęs pasaulyje. Todėl dažnai atsiranda mažochistiniai polinkiai, kaip vienintelis būdas patirti stiprias emocijas. Tokios moterys vėliau pasirenka vyrą, keliantį scenas ir barnius, negu normalų ir supratingą, nes tai vis dėlto nuima įtampas ir baimės naštą; paprastai jos nesąmoningai provokuoja tokį elgesį, kad nutrauktų kankinančią jausminio neutralumo nežinomybę.

Kitas dažnas iracionalios meilės formas apibūdinsime, nesigilindami į jas sukėlusius vaikystės veiksnius.

Viena iš gana paplitusių netikros meilės formų, kuri paprastai išgyvenama (o dar dažniau vaizduojama filmuose ir romanuose) kaip „didžioji“, yra „stambeldiška meilė“. Kai žmogus nesugeba kūrybiškai atsiskleisti, todėl nejaučia savo tapatumo, savo „aiškumo“, jis linkęs „sudievinti“ mylimą asmenį. Nežinodamas savo paties sugebėjimų jis projektuoja juos į mylimą žmogų, kurį ima garbinti kaip *sumnum bonum*, kaip tikrąją meilę, tikrąją šviesą, tikrąjį džiaugsmą. Šiame procese jis išsižada savo jėgos jausmo ir, užuot atradęs, praranda save mylimajame. Kadangi paprastai joks asmuo negali ilgai gyventi pagal stambeldiško garbintojo lūkesčius, neišvengiamai ateina nusivylimas. Tada kaip vaisto reikia kito stabo, ir kartais tai

pasidaro uždaras ratas. Šiai stabmeldiškai meilei būdinga nepaprastai stipri ir staigi pradžia. Tokia meilė dažnai suprantama kaip tikroji, didžioji meilė; bet užuot atskleidusi jausmų stiprumą ir gelmę, ji tik parodo gerbėjo alkį ir neviltį. Vis dėlto neretai tokie du žmonės ima dievinti vienas kitą, ir kraštutiniiais atvejais tai virsta *folie a deux*.

Kita netikros meilės forma gali būti pavadinta „*sentimentalia meile*“. Tokia meilė išgyvenama tik vaizduotėje, o ne tikrovėje. Jos objektus sutinkame kino filmuose, žurnaliniuose apsakymuose, meilės dainose. Visa tai vartodami žmonės patenkina savo neišsipildžiusius meilės ir artumo siekius. Vyras ir moteris, kurie savo santuokoje nepajėgia peržengti svetimumo ribos, puola į ašaras, kai tampa laimingos ir nelaimingos meilės istorijos liudininkais. Daugeliui porų tokių filmų žiūrėjimas yra vienintelė proga patirti meilę - ne vienas kitam, o abiem kartu, kaip kitų žmonių „meilės“ liudininkams. Kai meilė yra tik svajonė, jie gali dalyvauti abu; bet vos tik grįžta į savo realų gyvenimą, išsyk atšąla.

Dar vienas sentimentalios meilės aspektas yra atsitraukimas nuo jos laike. Porą gali be galo jaudinti jų praėjusios meilės prisiminimai - nors kai ta praeitis buvo dabartimi, jokios meilės nebuvo - arba svajonės apie būsimą meilę. Daugybė susižadėjusių ar ką tik susituokusių porų svajoja apie laimę ateityje, nors kiekvienu esamųjų gyvenimo momentu jau ima bodėtis vienas kitu. Ši nuostata būdinga šiuolaikiniam žmogui. Jis gyvena arba praeitimi, arba ateitimi, bet niekada šia diena. Jis jausmingai prisimena vaikystę ir savo motiną arba kuria laimės planus ateičiai. Meilė yra patiriama netiesiogiai, dalyvaujant išgalvotuose kitų išgyvenimuose, arba perkeliama iš dabarties į praeitį ar ateitį. Ši abstrakti ir susvetimėjusi meilės rūšis pasitarnauja kaip narkotikai, palengvinantys realybės keitimą skausmą, individo atskirtumą ir vienišumą.

Apsauginių mechanizmų naudojimą galima laikyti kita neurotinės meilės rūšimi. Siekiant išvengti savo problemų, dėmesys sutelkiamas į „mylimo“ asmens ydas ir silpnybes. Šiuo

atžvilgiu individai elgiasi taip pat, kaip skirtingos grupuotės, tautos ar religijos. Jie pastebi net mažiausią kito žmogaus trūkumą, bet neįžvelgia to paties savyje; jie kaltina ir stengiasi pakeisti kitą žmogų. Jei abu daro tą patį - o taip būna dažnai, - meilė virsta viena iš abipusių projekcijų. Jei aš esu valdingas, neryžtingas ar šykštus, kaltinu tuo partnerį ir, priklausomai nuo savo charakterio, noriu jį perauklėti arba nubauti. Kitas daro tą patį, taigi abiem gerai sekasi ignoruoti savo problemas ir kartu nesiseka žengti nė žingsnio savo paties ugdymo linkme. Kita projekcijos forma yra savo problemų perkėlimas į vaikus. Beje, neretai būtent dėl to ir kyla noras turėti vaikų. Jausdamas, kad pats negali įprasminti savo gyvenimo, žmogus mėgina tai padaryti, padedamas savo vaikų. Bet nesėkmė laukia ir jo, ir vaiko. Pirma, todėl, kad kiekvienas turi pats spręsti savo egzistencijos problemas; antra, dėl to, kad tas asmuo neturi svarbiausių savybių, reikalingų tam, kad galėtų mokyti vaiką savarankiškai ieškoti atsakymų. Perkėlimo tikslams vaikas naudojamas ir tada, kai pradeda irti nenusisėkusi santuoka. Svarbiausias tėvų aiškinimas: esą jie negali skirtis, kad neatimtų iš vaikų saugių namų užuovėjos. Išsamesnės studijos, aišku, parodytų, jog įtampos ir nepasitenkinimo atmosfera „vieningoje šeimoje“ vaikui kenkia labiau negu atviros skyrybos, kurios bent moko, kad žmogus gali ryžtingu sprendimu išeiti iš jam nepriimtinos situacijos.

Derėtų paminėti dar vieną dažną klaidą. Kažkodėl įsivaizduojama, kad mylint negali būti konfliktų. Įsitikinę, jog skausmo ir liūdesio reikia žūtbut vengti, žmonės neabejoja, kad konfliktai griauja meilę ir neduoda nieko gero. Bet tikroji viso to priežastis yra tai, jog daugelis kaip tik ir „konfliktuoja“ norėdami išvengti *tikrų* konfliktų. Dažniausiai nesutarimai kyla dėl smulkių ir paviršutiniškų dalykų, kurie net negali būti išsprendžiami ar išsiaiškinami. Tikri nesutarimai neskatina ko nors slėpti arba perkelti; jie išgyvenami giliame vidinės tikrovės, kuriai priklauso, lygmenyje ir nėra griauinantys. Jie padeda išsiaiškinti, dvasiškai nuskaidrina abu asmenis, suteikia

išminties ir jėgų. Tai skatina darsyk pabrėžti kai ką, kas jau buvo sakyta.

Meilė įmanoma tik tada, kai du asmenys yra susiję savo egzistencijos esme, taigi kiekvienas iš jų turi ją suvokti. Tik ši „esmė“ yra žmogiškoji tikrovė, čia slypi žmogaus gyvybingumas, tik tai yra meilės pagrindas. Taip išgyvenama meilė yra nuolatinis iššūkis - ne poilsis, o judėjimas, augimas, bendras darbas. Harmonija ar prieštaravimai, džiaugsmas ar liūdesys - tai vis antriniai dalykai, lyginant su pagrindiniu faktu, kad du žmonės susiję vienas su kitu ir ne bėga nuo savęs, o išlieka harmoningi savo viduje. Yra tik vienas meilės buvimo įrodymas: santykių gilumas ir abiejų gyvybingumas. Tai vaisius, iš kurio atpažįstama meilė.

Kaip automatai negali mylėti vienas kito, taip jie negali mylėti ir Dievo. Meilė Dievui išblėso tiek pat, kiek išblėso ir meilė žmogui. Šis faktas akivaizdžiai prieštarauja nuomonei, kad mes esame religijos renesanso mūsų epochoje liudininkai. Nėra nieko toliau nuo tiesos. Tai, ką iš tiesų regime (nors, aišku, yra išimčių), yra tik grįžimas prie stabmeldiškos Dievo sampratos ir meilės Dievui kitimas, prisitaikant prie susvetimėjusiu charakterio struktūros. Grįžimas prie stabmeldiškos Dievo sampratos akivaizdus. Žmonės yra neramūs, be principų ir tikėjimo, jie neturi tikslo, išskyrus vieną-judėti į priekį; taigi jie ir toliau lieka vaikai, besiilgintys tėvo ar motinos pagalbos.

Tiesa, religinėse kultūrose, kaip viduramžiai, eilinis žmogus taip pat žvelgė į Dievą, kaip į padedantį tėvą ar motiną. Bet kartu jis suvokė Dievą labai rimtai - svarbiausias jo gyvenimo tikslas buvo gyventi pagal Dievo priesakus; sielos „išganymas“ buvo pagrindinis rūpestis, nuo kurio priklausė bet kuri kita veikla. Šiandien tokių pastangų nėra. Kasdieninis gyvenimas griežtai atsiskyrė nuo religinių vertybių. Jis skirtas siekti materialinio komforto ir sėkmės asmenybių rinkoje. Principai, kuriais grindžiamos visos mūsų pastangos šiame pasaulyje, yra abejingumas ir egoizmas (pastarasis dažnai vadinamas „individualizmu“ arba „asmenine iniciatyva“). Tikrai religinės kultūros

žmogus primena aštuonmetį vaiką, kuriam reikia tėvo pagalbos, bet kuris pats pradeda taikyti jo pamokymus ir principus. Šiuolaikinis žmogus panašesnis į trejų metų vaiką, kuris šaukiasi tėvo, kai jo būtinai reikia, bet kitais atvejais - kai gali žaisti - yra visai patenkintas savimi.

Taip infantiliskai priklausydami nuo sužmoginto Dievo vaizdinio ir nekeisdami savo gyvenimo pagal Dievo principus, mes esame artimesni pirmykštėms stabmeldžių gentims negu viduramžių religinei kultūrai. Kitu požiūriu, mūsų religinė situacija atskleidžia naujų bruožų, būdingų tik šiuolaikinei Vakarų kapitalistinei visuomenei. Aš galiu tik pakartoti, ką jau sakiau. Šiuolaikinis žmogus save paverė preke, savo gyvenimo energiją suvokia kaip investiciją, kuri turėtų duoti kuo didesnę pelną, priklausomai nuo padėties asmenybių rinkoje. Jis sušvietimėjęs sau, savo artimiesiems ir gamtai. Jo pagrindinis tikslas yra naudingai išmainyti savo mokėjimą, žinias ir „asmeninių savybių kompleksą“ su kitais, lygiai taip pat įsitraukusiais į pelningus mainus. Gyvenime nėra jokio kito tikslo - tik judėjimas, jokių principų - tik būtinybė mainyti, jokio kito malonumo - tik vartoti.

Ką šiomis aplinkybėmis gali reikšti Dievo sąvoka? Jos pirminė reikšmė pakito taip, kad atitiktų susvetimėjusių, sėkmės besivaikančių žmonių kultūrą. Šių laikų religinis atgimimas tikėjimą Dievu paverė psichologine priemone geriau pritaikyti individą prie konkurencinės kovos.

Religija priartėjo prie autosugestijos ir psichoterapijos, padedančios žmogui versle. Praėjusio amžiaus trečiajame dešimtmetyje dar niekas nesišaukė Dievo, kad „patobulintų savo asmenybę“. 1938 metų perkamiausia knyga Deilo Karnegio „Kaip įsigyti draugų ir daryti įtaką žmonėms“ (Dale Carnegie, *How to Win Friends and Influence People*) buvo visiškai pasaulietinio pobūdžio. Mūsų dienomis Karnegio knygos funkciją atlieka didžiai gerbiamo N. V. Peilo „Pozityvaus mąstymo jėga“ (N. V. Peale, *The Power of Positive Thinking*). Šioje religinėje knygoje net nekeliamas klausimas, ar mūsų svarbiausias rūpestis

dėl savo sėkmės yra priimtinas monoteistinės religijos dvasiai. Priešingai, šiuo svarbiausiu tikslu niekada nesuabejota, o tikėjimas Dievu ir malda rekomenduojami kaip priemonės siekti sėkmės. Kaip šiuolaikinis psichiatras pataria tarnautojams būti linksmiems, kad pritrauktų daugiau klientų, taip kai kurie dvasininkai pataria mylėti Dievą, kad labiau sektųsi. „Padaryti Dievą savo partneriu“ veikiau reiškia paversti Dievą savo verslo bendrininku, negu susivienyti su Juo meilėje, teisingume ir tiesoje. Kai brolišką meilę pakeitė beasmenis padorumas, Dievas virto tolimu Visatos Generaliniu Direktoriumi; jūs žinote, kad jis ten yra, vadovauja organizacijai (nors tai tikriausiai vyktų ir be jo); jūs niekada jo nematėte, bet, atlikdami „savo darbą“, pripažįstate jo vadovavimą.

IV

Meilės praktika

Išnagrinėję teorinę meilės meno pusę, susidūrėme su kur kas sunkesniu klausimu - meilės meno praktika. Ar galima išmolti praktikuoti šį meną be pačios praktikos?

Uždavinys sudėtingas dar ir dėl to, kad šiandien daugelis žmonių, taigi ir šios knygos skaitytojų, tikisi nurodymų, „kaip tai daryti pačiam“. Mūsų atveju tai reiškia, kad jie nori būti mokomi mylėti. Bijau, jog kiekvienas, taip nusiteikęs, paskutiniu metu skyriumi labai nusivils. Meilė yra asmeninis išgyvenimas, kurį kiekvienas gali patirti tik pats ir tik savyje; vargu ar atsiras toks, kuris niekada nėra patyręs meilės, bent jos užuomazgos - vaikystėje, paauglystėje ar jaunystėje. Jei ką ir gali kalbos apie meilės praktiką, tai tik aptarti meilės menui būtinas prielaidas ir nuostatas bei įvertinti jų praktiką. Eiti prie tikslo gali tik kiekvienas asmeniškai, ir kalbos baigiasi, kai žengiamas ryžtingas žingsnis. Taigi manau, kad diskusija apie nuostatas gali būti naudinga įvaldant šį meną tik tiems, kurie nelaukia „receptų“.

Bet kurio meno praktika kelia tam tikrus reikalavimus, nesvarbu, ar tai būtų dailidės amatas, ar medicina, ar meilės menas. Pirmiausia meno praktika reikalauja *disciplinos*. Aš niekada nepasieksiu nieko reikšmingesnio, jei nedarysiu to drausmingai; jei ką nors darau tik tada, kai „turiu nuotaikos“, tai gali būti malonus hobis, bet aš netapsiu to meno meistru. Be to, kalbame ne tik apie discipliną, praktikuojant tam tikrą meną (sakysim, skiriant jam kasdien po kelias valandas), bet ir apie viso gyvenimo discipliną. Kai kam gali atrodyti, kad šiuolaikiniam žmogui nėra nieko lengviau kaip išmolti drausmės. Argi jis nepraleidžia itin disciplinuotai aštuonių valandų per dieną

darbe, kuris yra tikra rutina? Tačiau šis žmogus visiškai nesi-
stengia laikytis drausmės po darbo. Kai nedarba, jis nori tingi-
niauti, gulinėti arba, vartojant gražesnę žodį, „atsipalaiduoti”.
Jau pats noras tinginiauti iš esmės yra pasipriešinimas gyveni-
mo rutinai. Kadangi žmogus yra verčiamas aštuonias valandas
per dieną savo energiją eikvoti tokiems tikslams, kurie nėra jo
asmeniniai ir kuriuos diktuoja darbo ritmas, jis maištauja. Šis
maištas įgauna infantiliško nuolaidžiavimo sau formą. Be to,
kovoje su autoritarizmu jis tampa nepakantus bet kokiai draus-
mei, prievartiniam iracionaliam autoritetui, ir racionaliai paties
nusistatytai disciplinai. Be tokios drausmės gyvenimas, aišku,
tampa chaotiškas, netvarkingas, jam trūksta susitelkimo.

Kažin ar reikia įrodinėti, kad *dėmesio sutelkimas* yra būti-
na sąlyga, norint įvaldyti kokį nors meną. Tai žino kiekvienas,
kada nors mėginęs mokytis meną. Vis dėlto susitelkimas yra
dar retesnis dalykas mūsų kultūroje negu drausmė. Mūsų
kultūra, kaip jokia kita, formuoja išsiblaškymą, nesusikaupimą.
Jūs darote daugybą dalykų vienu metu: skaitote, klausotės radijo,
kalbatės, rūkote, valgote, geriate. Jūs vartojate „pilna burna”,
galite ir esate pasirengęs praryti viską- paveikslus, likerį, žinias.
Šis susikaupimo trūkumas ryškėja mūsų nesugebėjime pabūti
vienumoje. Ramiai pasėdėti, nekalbant, nerūkant, neskaitant,
negeriant daugeliui tiesiog neįmanoma. Jie tampa nervingi ir
neramūs, privalo kažką daryti rankomis ar burna. (Rūkymas
yra vienas iš susikaupimo trūkumo požymių; tai užima išsyk
rankas, burną, akis ir nosį.)

Trečias veiksnys yra *kantrybė*. Ir vėlgi, kiekvienas, mėginęs
įvaldyti kokį nors meną, žino, kad kantrybė yra būtina, jei norite
ką nors pasiekti. Vaikydami greitų rezultatų, meno niekada
neišmoksime. Vis dėlto šiuolaikiniam žmogui sunku būti kant-
riam, kaip ir drausmingam bei susikaupusiam. Visa industrinė
sistema ugdo visišką priešybę - greitį. Mūsų transporto prie-
monės yra sukurtos greičiui: automobilis ir lėktuvas greitai
nugabena mus į vietą - ir kuo greičiau, tuo geriau. Automatas,
kuris pagamina tiek pat, tik dvigubai greičiau, yra dvigubai

geresnis už senesnę ir lėtesnę. Aišku, tam yra svarbių ekonominių priežasčių. Bet, kaip ir daugeliu atveju, šios priežastys ima formuoti žmogiškas vertybes. Kas tinka mašinoms, turi tikti ir žmogui - tokia logika. Šiuolaikinis žmogus mano, jog neskubėdamas jis kažką praranda (laiką), nors pats nežino, ką daryti su tuo laiku, kurį laimės - nebent jį „užmušti“.

Pagaliau bet kurio meno įvaldymo sąlyga yra *didžiulis noras* jo mokytis. Jei menas mokiniui nėra labai svarbus, šis niekada jo neišmoks. Geriausiu atveju liks diletantas, bet niekada netaps meistru. Ši sąlyga būtina ir meilės menui, ir kitoms jo rūšims. Vis dėlto, atrodo, kad meilės meno mėgėjų - priešingai negu kitose meno rūšyse - yra kur kas daugiau nei meistrų.

Kalbant apie bendrąsias meno mokymosi sąlygas, reikėtų pabrėžti dar vieną dalyką. Paprastai meno pradėdama mokytis netiesiogiai. Prieš imantis paties meno, tenka išmolti daug kitų, atrodytų, su tuo nesusijusių dalykų. Būsimasis dailidė pirmiausia išmoka apdoroti medį; pianistas mokosi gamų; norintis įvaldyti džen šaudymo iš lanko meną pradeda nuo kvėpavimo pratimų. Norėdamas tapti kokio nors meno meistru, žmogus turi skirti tam ar bent susieti su tuo visą savo gyvenimą. Jo asmenybė tampa meno įrankiu ir turi būti išlavinta pagal paskirtį. Kiekvienas, kuris nori tapti meilės meno meistru, turi pradėti nuo kasdienės drausmės, susikaupimo ir kantrybės *praktikavimo* vi-sose gyvenimo srityse.

Kaip išsiugdyti drausmingumą? Mūsų seneliai daug geriau žinojo atsakymą į šį klausimą. Jų patarimai būtų tokie: keltis anksti, atsisakyti nebūtinų prabangos, sunkiai dirbti. Šitokia disciplina turi aiškių trūkumų. Ji nelanksti ir autoritarinė, paremta taupumo bei tausojimo dorybėmis ir daugeliu atvejų priešiška gyvenimui. Taigi ėmė ryškėti nuostata priešintis *bet kokiai* drausmei ir kaip atsvarą mums primestai aštuonių darbo valandų rutinai visą likusį gyvenimą leisti nedrausmingai bei tingiai. Laiku keltis, kasdien skirti laiko

¹ E. Herrigel, *Zen in the Art of Archery*, Pantheon Books, Inc., New York, 1953.

meditacijai, skaitymui, muzikos klausymui, pasivaikščiojimui; nebėgti nuo tikrovės, ar bent jau daryti tai minimaliai, skaitant detektyvinius romanus ar žiūrint filmus, nepersivalgyti ir nepersigerti - tai tik kelios aiškos ir paprastos taisyklės. Svarbiausia, kad drausmė neatrodytų prievarta, o būtų savo valios raiška; kad tai teiktų malonumo; ir kad galėtum pamažu priprasti prie elgesio, kurį, nustojus praktikuoti, galima greitai užmiršti. Nelemtas vakarietiškas drausmės (kaip ir kiekvienos dorybės) sampratos bruožas yra išankstinė jos sąsaja su kažkuo kankinančiu - esą tik tai, dėl ko kenčiama, gali būti „gera“. Rytai jau labai seniai suprato, kad tai, kas naudinga žmogui - jo kūnui ir sielai - turi būti ir malonu, nors iš pradžių ir tektų įveikti tam tikrą pasipriešinimą.

Susikaupti yra ypač sunku mūsų kultūroje, kurioje, atrodo, viskas tam kliudo. Mokantis susikaupimo, svarbiausia įgusti pabūti pačiam su savimi neskaitant, nesiklausant radijo, nerūkant ir negeriant. Mokėti susikaupti - tai mokėti likti vienam su savimi, ir šis gebėjimas yra būtina sąlyga mokantis mylėti. Jei aš esu prisirišęs prie kito žmogaus, nes nesugebu būti savarankiškas, jis ar ji gali būti mano gelbėtojai, tačiau toks santykis dar nėra meilė. Paradoksalu, bet gebėjimas būti vienam yra gebėjimo mylėti sąlyga. Kiekvienas, pamėginąs likti vienas su savimi, suvoks, kaip tai sunku. Jis pradės jaudintis, nervintis ir nenustygs vietoje. Jis teisins savo nenorą tęsti šį užsiėmimą įrodinėdamas, kad visa tai beprasmiška, kvaila, kad atima per daug laiko ir t. t. Be to, pastebės, kad visos mintys sukasi apie jį patį. Jis pagaus save galvojant apie planus likusiai dienos daliai ar sunkumus darbe, ar apie tai, kur eiti vakare, ar apie daugelį kitų dalykų, kurie užpildo protą užuot padėję jam ištuštėti. Šiuo atveju praverstų keletas paprastų pratimų, pavyzdžiui, sėdėti atsipalaidavus (nei suglebus, nei įsitempus), užmerkti akis ir pamėginti įsivaizduoti baltą ekraną, iš kurio stengtis išvalyti visus vaizdus bei mintis; paskui stebėti savo kvėpavimą: negalvoti apie jį, nekeisti jo, bet sekti juo, tai darant, jį pajusti; dar po kurio laiko pabandyti pajusti savąjį „aš“, kaip

savo jėgų centrą, kaip savo pasaulio kūrėją. Tokį susikaupimo pratimą reikėtų daryti kasryt po dvidešimt minučių (jei galima, ir ilgiau) ir kiekvieną vakarą prieš einant gulti.²

Be šių pratimų, kiekvienas turi išmokti susikaupti, kad ir ką darytų - klausytųsi muzikos, skaitytų knygą, kalbėtųsi su žmogumi, stebėtų vaizdą. Šio momento veikla privalo būti vienintelis dalykas, kuriam esi visiškai atsidavęs. Jei esi susikaupęs, visai nesvarbu, *ką* darai; ir reikšmingi, ir nereikšmingi užsiėmimai įgyja naują realybės matmenį, nes sutelkia visą asmens dėmesį. Mokantis susikaupimo, reikia vengti, kiek įmanoma, trivialių pokalbių - tokių, kurie nėra nuoširdūs. Jei du žmonės kalba apie medžio, kurį abu žino, augimą arba apie duonos, kurią kartu valgė, skonį ar apie bendrus išgyvenimus darbe, toks pokalbis gali būti svarbus su sąlyga, kad abu išgyvena tai, apie ką kalba, ir tai nėra pokalbis apskritai; kita vertus, pokalbis gali būti apie politiką ar religiją ir vis tiek likti trivialus; tai atsitinka, kai du žmonės vartoja klišes, kai jų širdys toli nuo to, ką jie sako. Aš pridečiau, kad išvengti lėkštų pokalbių yra taip pat svarbu, kaip ir blogos draugijos. Bloga draugija laikau ne tik tuos, kurie ydingi ir agresyvūs; kiekvienas turėtų vengti tokios draugijos, nes jos įtaka veda į nuopuolį. Aš turiu galvoje ir „zombius“ - žmones, kurių sielos mirusios, nors kūnai ir gyvi; žmones, kurių mintys ir kalbos lėkštos, kurie plepa užuot kalbėję, kurie siūlo nuomonių klišes, užuot mąstę. Aišku, ne visada galima išvengti tokios draugijos ir netgi ne visada būtina. Jei kas nors pradeda su jais bendrauti netikėtai - ne standartiškai ar banaliai, o nuoširdžiai ir žmogiškai, tokie žmonės, apstulbę iš nuostabos, dažniausiai pakeičia savo elgesį.

Norint bendrauti susikaupus, pirmiausia reikia mokėti išklausyti. Daugelis žmonių klauso kitų ar net duoda patarimus,

² Šiuo požiūriu labai toli pažengusi yra Rytų, ypač Indijos, kultūros teorija ir praktika, nors pastaruoju metu tų pačių tikslų pradėta siekti ir Vakaruose. Mano nuomone, reikšmingiausia yra Gindler mokykla, kurioje siekiama pajusti savo kūną. Gindler metodas aptašytas Šarlotės Selver (Charlotte Selver) darbuose, jos paskaitose, skaitytose Naujojo Mokykloje, Niujorke.

iš tikrųjų jų nesiklausydami. Jie rimtai nevertina nei kito žmogaus kalbos, nei savo pačių atsakymų. Paprastai pokalbis juos vargina. Jie mano, kad dar labiau nuvargtų, jei klausytųsi sutelkę dėmesį. Bet iš tikrųjų yra atvirkščiai. Kiekvienas darbas, atliekamas susikaupus, sustiprina budrumą (nors po to apima natūralus ir naudingas nuovargis), o kiekviena veikla nesusikaupus tiesiog migdo, nors, dienai pasibaigus, užmigti vis vien būna sunku.

Būti susikaupusiam reiškia gyventi tik dabarty, čia ir dabar, negalvoti apie būsimus darbus, kol atlieku esamus. Suprantama, susikaupimas turi tapti svarbiausia mylinčių žmonių savybe. Jie turi mokytis dėmesingumo vienas kitam be išsisukinėjimų, kaip tai įprasta daryti. Pradėti mokytis labai sunku: atrodo, niekada nepasieksi tikslo. Kažin ar reikia priminti, kad čia būtina kantrybė. Jei žmogus nežino, jog viskas ateina savo laiku, ir nori ką nors pasiekti jėga, jis niekada neišmoks susikaupti - meilės mene taip pat. Kad suprastume, kokios kantrybės reikia, pažiūrėkime į vaikščioti besimokantį vaiką. Jis krenta ir krenta, bet nesiliauja stengsis, kol vieną dieną pradeda vaikščioti be vargo. Ką galėtų suaugęs žmogus, jei turėtų vaiko kantrybę ir susikaupimą siekdamas to, kas jam svarbu!

Išmokti susikaupti neįmanoma, jei nebūsime *dėmesingi sau*. Ką tai reiškia? Ar kiekvienas privalo nuolat galvoti apie save, „analizuoti“ save? Jei kalbėtume apie dėmesį mašinai, nedaug tereikėtų aiškinti. Kiekvienas, vairuojantis automobilį, yra jam dėmesingas. Pastebimas menkiausias neįprastas garsas ar variklio veikimo pokytis. Be to, vairuotojas jautriai reaguoja į pasikeitimus kelyje, kitų automobilių judėjimą. Betgi jis *negalvoja* apie visus šiuos veiksnius; jo protas yra atpalaidavęs ir kartu budrus, jautrus visiems galimiems pokyčiams, kuriuos jis susikaupęs seka, kad važiuotų saugiai.

Geriausias jautrumo kitam žmogui pavyzdys - motinos jautrumas ir atsakomybė už savo kūdikį. Ji pastebi menkiausius kūno pasikeitimus, reikmes, nerimą dar prieš tai, kai šie pasireiškia. Pravirkus vaikui, ji prabunda, nors kitas, gal ir gerokai

stipresnis garsas jos neprikeltų. Visa tai rodo, kad ji jautri vaiko gyvenimo apraiškoms; ji nei nerimauja, nei susirūpinusi, bet yra budri ir, išsaugodama pusiausvyrą, atsiliepia į bet kuri reikšmingesnį vaiko ženklą. Taip pat galima būti jautriam savo paties atžvilgiu. Jei jaučiamės, pavyzdžiui, pavargę ar prislėgti, užuot nugrimzdę į slogias mintis, verčiau paklauskime savęs: „O kas gi atsitiko? Kodėl aš toks prislėgtas?“ Taip pat galima aiškintis, kodėl kažkas kitas yra suirzęs ar piktas, ar linkęs svajoti, ar dar kitaip bėgti nuo tikrovės. Kiekvienu atveju svarbiausias dalykas yra suvokti, kas vyksta iš tikrųjų, ir nesiteisinti kaip paprastai vienu iš tūkstančio ir vieno būdų paskui įsiklausyti į savo vidinį balsą, kuris pasakys, dažnai beveik akimodu, kodėl aš neramus, prislėgtas, suirzęs.

Kiekvienas žmogus yra jautrus savo kūnui, pastebi net mažiausius pokyčius ar skausmą; tai pajusti gana lengva, nes daugelis žino, ką reiškia būti sveikam. Tokį pat jautrumą psichiniams procesams išsiugdyti kur kas sunkiau, nes daugelis niekada nebuvo sutikę žmogaus, kuris būtų be priekaištų. Jie perima savo tėvų ir artimųjų ar tos socialinės grupės, kurioje gimė, psichines nuostatas kaip normą ir, kol jos tenkina, jaučiasi gerai, nemato prasmės kažkuo rūpintis. Yra daug tokių, kurie niekada net nematė mylinčio, harmoningo, drąsaus, dėmesingo žmogaus. Kad būtum jautrus pačiam sau, reikia įsivaizduoti, ką reiškia pilnavertis, sveikas žmogaus gyvenimas. O kaip išsiugdyti tokį jausmą, jei nepatyrėi jo nei vaikystėje, nei vėliau? Atsakyti į šį klausimą nelengva, bet jis kreipia dėmesį į vieną labai svarbų mūsų auklėjimo sistemos bruožą.

Kaupdami žinias, mes užmirštame, kad svarbiausios mūsų žmogiškajam vystymuisi pamokos yra tos, kurias duoda paprasčiausias subrendusio, mylinčio žmogaus buvimas šalia. Ankstesnėse kultūros epochose arba Kinijoje ir Indijoje labiausiai vertinamas buvo tas žmogus, kuris išsiskirdavo dvasinėmis savybėmis. Netgi mokytojas pirmiausia buvo vertinamas ne kaip žinių šaltinis, o kaip žmogiškų nuostatų nešėjas. Dabartinėje kapitalistinėje visuomenėje - tas pats tinka ir Rusijos

komunizmui - aukštinami anaipol ne dvasingi žmonės. Tie, kurie nuolatos publikos akyse, eiliniam žmogui kelia tam tikrą pasigėrėjimą. Kino žvaigždės, radijo komentatoriai, redaktoriai, žurnalistai, reikšmingi verslininkai ar politinės figūros tampa sektiniais modeliais. Jie tinka tokiam vaidmeniui nes jiems pasisėkė būti originaliais. Vis dėlto situacija neatrodo visai beviltiška. Jei toks žmogus kaip Albertas Šveiceris (Albert Schweitzer) galėjo išgarsėti Jungtinėse Valstijose; jei pastebėsime, kiek daug yra galimybių supažindinti jaunimą su gyvomis ir istorinėmis XX a. asmenybėmis, kurios parodo, ką žmonės gali pasiekti kaip pilnavertės žmogiškos būtybės, o ne kaip pramogautojai (plačiaja to žodžio prasme); jei prisiminsime didžiuosius visų laikų literatūros ir meno kūrinius, sutiksime, kad dar yra vilties sukurti pilnaverčio žmogaus gyvenimo vaizdinį, o kartu atkreipti dėmesį į jo negeroves. Jei mums nepasiseks išsaugoti brandaus gyvenimo vizijos, tada iš tikrųjų iškils grėsmė, kad visa mūsų kultūrinė tradicija grius. Ši tradicija remiasi ne tik tam tikrų žinių perdavimu, bet ir žmogiškų savybių išsaugojimu. Jei ateinančios kartos šių savybių nebematys, penkių tūkstančių metų kultūra žlugs, net jei jos žinios bus toliau perteikiamos ir plėtojamos.

Lig šiol aptarinėjau, ko reikia *bet kuriai* meno praktikai. Dabar pakalbėsiu apie tas savybes, kurios svarbios būtent gebėjimui mylėti. Remiantis tuo, ką jau sakiau apie meilės prigimtį, pagrindinė meilės sąlyga yra savo *narcisizmo įveikimas*. Narcisistinės orientacijos žmogui tikra yra tik tai, kas jo viduje; išorinio pasaulio reiškiniai patys savaime jam nerealūs ir išgyvenami tik tiek, kiek yra naudingi ar pavojingi. Narcisizmo priešingybė yra objektyvumas; tai gebėjimas matyti žmones ir daiktus, *kokie jie yra*, ir atskirti šį objektyvų vaizdą nuo to, kuris susiformuoja dėl subjektyvių troškimų ir baimių. Visos psichozės formos - tai visiškas nesugebėjimas vertinti objektyviai. Psichiškai nesveikam žmogui vienintelė realybė, kuri egzistuoja, tai realybė jo viduje, sąlygota jo būgštavimų ir norų. Išorinis pasaulis tampa jo vidinio pasaulio simboliu, jo kūriniu.

Taip pat elgiamės, ir kai sapnuojame. Sapnuose kuriame įvykius, statome dramas, kurios yra mūsų norų ir baimių (nors kartais ir įžvalgų bei sprendimų) išraiška. Miegodami esame įsitikinę, kad sapnų vaizdiniai tokie pat tikri, kaip ir pati realybė, su kuria susiduriame atsibudę.

Išprotėjusio ar sapnuojančio žmogaus išorinio pasaulio supratimas yra *visiškai* neobjektyvus; tačiau visi mes esame daugiau ar mažiau išprotėję ir daugiau ar mažiau miegantys; visų mūsų pasaulio vaizdas yra neobjektyvus, iškreiptas narcisistinės nuostatos. Reikia pavyzdžių? Jų nesunku rasti stebint save, kaimynus, skaitant laikraščius. Skiriasi tik narcisistinio tikrovės iškraipymo mastas. Pavyzdžiui, moteris skambina gydytojui ir sakosi norinti tą patį vakarą pas jį apsilankyti. Gydytojas paaiškina, kad šį vakarą yra užsiėmus, bet gali priimti kitą dieną. Jos atsakymas toks: „Bet, gydytojau, aš gyvenu tik penkioms minutėms kelio nuo jūsų įstaigos“. Ji nesupranta, kad *jam* nuo to, jog ji gyvena taip arti, laiko nepadaugėja. Moteris traktuoja situaciją narcisistiškai: kadangi *ji* turi laiko, vadinasi, ir *jis* turi laiko; vienintelė realybė yra ji pati.

Ne tokie ryškūs - o gal tik mažiau akivaizdūs - yra kasdienių asmeninių santykių iškrypimai. Daugelis tėvų savo vaikų elgesį vertina pagal tai, kiek jie yra paklusnūs, jiems malonūs, pareigingi ir pan., užuot pamėginę suvokti ar bent pasidomėti, ką jaučia pats vaikas. Kiek daug vyrų savo žmonas laiko valdinjomis, nes dėl prisirišimo prie savo motinos bet kokią reikavimą supranta kaip laisvės suvaržymą. Kiek daug žmonių mano, kad jų vyrai yra neaktyvūs ar kvaili, nes negyvena pagal tuos spindinčius pasakų princų įvaizdžius, kuriuos jos susikūrė dar vaikystėje.

Visi žino, kaip neobjektyviai vertinamos kitos tautos. Ilgainiui įsitvirtina ištvirkusios ir šėtoniškos kitos tautos vaizdinys, o savoji gina tikrąjį gėrį ir kilnumą. Visi priešo veiksmai vertinami pagal vieną standartą: visi savi -pagal kitą. Net geri priešo poelgiai laikomi velnio kerais, apgaudinėjančiais mus ir pasaulį; o mūsų pačių piktadarystės yra būtinos ir pateisinamos

kilnių tikslų. Iš tiesų, patyrinėjus tautų ir individų santykius, galima prieiti prie išvados, kad objektyvumas yra tik išimtis, o didesnis ar mažesnis narcisistinis iškreiptumas - taisyklė.

Gebėjimas mąstyti objektyviai yra *išmintis*; emocinis santykis, kuriuo remiasi išmintis, yra *kuklumas*. Būti objektyvus gali tik kuklus žmogus, išsivadavęs iš vaikiškų svajonių apie visąžinystę ir visagalybę.

Kalbant apie meilės meno praktiką, tai reiškia: mylint reikia santykinai atsisakyti narcisizmo, meilė reikalauja ugdytis kuklumą, objektyvumą ir išmintį. Visas kiekvieno iš mūsų gyvenimas turėtų būti skirtas šiam tikslui. Aišku, kuklumas ir objektyvumas nedalomi, kaip ir pati meilė. Aš negaliu būti iš tiesų objektyvus savo šeimos atžvilgiu, jei negaliu būti objektyvus svetimų atžvilgiu, ir atvirkščiai. Norėdamas išmokyti meilės meno, privalau siekti objektyvumo visais atvejais ir tapti dėmesingas toms situacijoms, kur nesu objektyvus. Turiu stengtis įžvelgti skirtumus tarp asmens ir jo elgesio *mano* sukurtame vaizdinyje, kuris gali būti narcisistiškai iškreiptas, ir realaus asmens, koks jis yra nepriklausomai nuo mano interesų, reikmių ir baimių. Objektyvumas ir išmintis yra tik pusė kelio įvaldant meilės meną, bet jis turi būti pasiektas visų, su kuriais žmogus bendrauja, atžvilgiu. Jei kas norėtų būti objektyvus tik mylimam žmogui ir tuo požiūriu nesiskaityti su visu likusiu pasauliu, jis greitai patirtų visišką nesėkmę.

Gebėjimą mylėti lemia mokėjimas išsivaduoti nuo narcisizmo, nuo prisirišimo prie motinos ir klando; tai lemia mūsų gebėjimas augti, formuoti produktyvų požiūrį į save ir pasaulį. Šis išsivadavimas, gimimas, pabudimas reikalauja vienos būtinos sąlygos - *tikėjimo*. Meilės meno praktika reikalauja tikėti ta praktika.

Kas yra tikėjimas? Ar jis būtinai susijęs su Dievu ar religinėmis doktrinomis? Ar tikėjimas būtinai yra proto ir racionalaus mąstymo priešybė? Norint suvokti tikėjimo problemą, reikia skirti *racionalų* ir iracionalų tikėjimą iracionaliu tikėjimu aš laikau tokį tikėjimą asmeniu ar idėja, kuris grindžiamas

asmens paklusimu iracionaliam autoritetui. Racionalus tikėjimas, priešingai, yra įsitikinimas, pagrįstas savo paties mąstymu ir jausmais. Antra vertus, tai ne vien įsitikinimas, o to įsitikinimo *tikrumas ir stiprumas*. Tikėjimas yra veikiau charakterio bruožas, persmelkiantis visą asmenybę, o ne konkretus įsitikinimas.

Racionalus tikėjimas remiasi produktyvia intelektualine ir emocine veikla. Manoma, kad racionaliame mąstyme tikėjimui nėra vietos, bet racionalus tikėjimas yra svarbi jo sudėtinė dalis. Pavyzdžiui, kaip mokslininkas padaro atradimą? Argi jis nepradedą atlikti vieną eksperimentą po kito, dėti faktą prie fakto, tikėdamas tuo, ką svajoja rasti? Svarbūs atradimai retai padaromi be tikėjimo savo numatymu. Vaikydami svajones, žmonės neprieina prie svarbių išvadų. Kūrybinis mąstymas bet kurioje veiklos srityje visada prasideda nuo to, ką galima pavadinti „racionalia svajone“, gimstančia iš ankstesnių tyrimų, mąstymo ir stebėjimo. Kai mokslininkui pasiseka surinkti pakankamai duomenų ar sukurti matematinę formuotę, patvirtinančią jo naują įžvalgą, jis, galima sakyti, jau iškelia eksperimentinę hipotezę. Rūpestinga šios hipotezės analizė, nagrinėjanti visas išjos kylančias išvadas, ir ją patvirtinantys duomenys veda prie dar tinkamesnės hipotezės, kuri galbūt bus įtraukta į bendrąją teoriją.

Mokslo istorijoje gausu tikėjimo protu ir tiesos įžvalgos pavyzdžių. Kopernikas, Kepleris, Galilėjus ir Niutonas - visi jie tvirtai tikėjo žmogaus protu. Todėl Bruno buvo sudegintas, o Spinoza atskirtas nuo bažnyčios. *Tikėjimas* būtinas kiekviename žingsnyje - nuo racionalios svajonės iki teorijos suformulavimo: tikėjimas įžvalga, kaip racionaliai vertingas tikslas, tikėjimas hipotezėmis, kaip galimais ir tikėtinais pasiūlymais, ir tikėjimas galutine teorija dar iki tol, kol ji bus galutinai pripažinta. Šis tikėjimas pagrįstas patirtimi, pasitikėjimu savo paties mąstymu, stebėjimu ir vertinimu. Iracionalus tikėjimas kažką laiko teisinga vien tik *todėl*, kad taip teigia autoritetas ar dauguma, o racionalus tikėjimas - tai

nepriklausomas įsitikinimas, pagrįstas produktyviais savo paties stebėjimais ir mąstymu, *nepaisant* daugumos nuomonės.

Racionalus tikėjimas pasireiškia ne tik mąstant ir vertinant. Tikėjimas - neįkainojama kiekvienos svarbios draugystės ar meilės savybė. Tikėti kitu žmogumi reiškia būti tikram dėl jo pagrindinių nuostatų, asmenybės branduolio, meilės pastovumo ir tvirtumo. Aš nenoriu pasakyti, kad asmuo negali keisti nuomonės, bet pagrindinės nuostatos lieka tos pačios; pagarba gyvenimui ir žmogaus orumui yra jo paties dalis, tad negali kisti.

Taip pat mes tikime ir savimi. Mes suvokiame savo pačių egzistenciją, savo asmenybės šerdį, kuri nesikeičia ir išlieka per visą gyvenimą, nepaisant kintančių aplinkybių, nuomonių ir jausmų. Toji šerdis - tai už žodžio „aš“ slypinti tikrovė, kuria remiasi mūsų įsitikinimas savo tapatumu. Jei netikime savasties pastovumu, mūsų tapatumo jausmas tampa lengvai pažeidžiamas, mes patenkame į priklausomybę nuo kitų žmonių, kurių vertinimas tampa mūsų tapatumo jausmo atrama. Tik savimi tikintis žmogus gali tikėti ir kitais, nes tik jis gali būti tikras, kad ir ateityje bus toks pat, kaip šiandien, jaus ir veiks lygiai taip pat, kaip ir dabar. Tikėjimas savimi yra gebėjimo žadėti sąlyga, o kadangi, kaip sakė Nyčė, žmogų galima apibūdinti pagal jo gebėjimą tesėti pažadus, tikėjimas yra viena iš žmogaus egzistencijos sąlygų. Kalbant apie meilę, tai reiškia tikėjimą savo meile, t. y. jos patikimumu ir gebėjimu žadinti kitų meilę.

Kitas tikėjimo žmogumi aspektas yra mūsų tikėjimas kitų sugebėjimais. Pati seniausia jo rūšis yra motinos tikėjimas savo kūdikiu: kad jis gyvens, augs, vaikščios, kalbės. Aišku, paprastai vaikai taip ir vystosi, todėl, atrodytų, ir nebūtina tikėti. Kitaip yra su tais gebėjimais, kurie gali ir nesusiformuoti: vaiko gebėjimu mylėti, būti laimingam, mąstyti ir dar ypatingesniais, kaip meniniai gabumai. Tai sėklos, kurių daigai auga tik tam tikromis sąlygomis ir gali nunykti, jei pastarųjų nebus.

Viena iš svarbiausių šių sąlygų yra tai, kad vaiko galiomis

tikėtų reikšmingas jam asmuo. Šis tikėjimas skiria auklėjimą nuo manipuliacijos. Auklėjimas prilygsta pagalbai realizuojant vaiko galimybes.³ Auklėjimo priešybė yra manipuliacija, kuri remiasi netikėjimu, kad šie gebėjimai išsivystys, ir įsitikinimu, kad suaugęs privalo sudėti į jį visa, ko pats pageidauja, ir nuslopinti, kas atrodo nepriimtina. Robotui nereikia tikėjimo, nes jame nėra gyvybės.

Tikėjimo kitais viršūnė -tai tikėjimas *žmonija*. Vakarų pasaulyje šis tikėjimas buvo išreikštas judėjų ir krikščionių religijoje, o pasaulietinėje srityje jis akivaizdžiausiai atsiskleidė pastarųjų pusantro šimto metų politinėse ir socialinėse humanizmo idėjose. Kaip ir tikėjimas vaiku, šis tikėjimas remiasi mintimi, kad žmogaus galimybės, esant palankioms sąlygoms, gali sukurti socialinę tvarką, valdomą lygybės, teisingumo ir meilės principų. Deja, žmogus dar nesukūrė tokios tvarkos, todėl reikia tikėti, kad jis gali tai pasiekti. Tačiau, kaip ir bet koks racionalus tikėjimas, tai nėra vien įnoris. Tai tikėjimas, paremtas akivaizdžiais žmonijos pasiekimais, vidiniu kiekvieno individo išgyvenimu, savo paties proto ir meilės išgyvenimu.

Iracionalus tikėjimas yra pagrįstas paklusnumu jėgai, kuri laikoma stipria, visagale ir visažine, o savo vidinėmis galiomis nepasitikima. Racionalus tikėjimas remiasi priešingu išgyvenimu. Mes tikime tam tikra mintimi todėl, kad tai mūsų pačių stebėjimo ir apmąstymo rezultatas. Mes tikime kitų, savo ir žmonijos galiomis todėl ir tiek, kiek patys esame patyrę savo galių augimą, to augimo tikrumą, mūsų pačių proto ir meilės galią. *Racionalaus tikėjimo pamatas yra produktyvumas; gyventi tikint - gyventi produktyviai. Vadinasi, tikėjimas jėga (valdymo prasme) ir jėgos panaudojimas yra tikėjimo priešybė. Tikėti esama jėga yra tolygu netikėti, kad galima išugdyti tas galias, kurios dar nepasireiškė. Taip nusakoma ateitis, remiantis tik tuo, kas yra regima dabarty; bet tai virsta didžiule painiava, visiškai iracionaliu žmogiškų galimybių ir žmogaus*

³ Žodžio *e-ducere* šaknis reiškia „vesti priekiu ar išryškinti tai, kas potencialiai yra“.

augimo nepaisymu. Jėgai nereikia racionalaus tikėjimo. Jėgai reikia nuolankumo, o kita vertus, tie, kas ją turi, nori ją išsaugoti. Nors jėga daugeliui atrodo pats tikriausias dalykas, žmogaus istorija įrodė, kad tai vienas iš pačių nepatvariausių pasiekimų. Kadangi tikėjimas ir jėga yra priešpriešos, visos religinės ir politinės sistemos, kurios iš pradžių rėmėsi racionalių tikėjimų, pasikliojusios jėga arba su ja susisiejusios, išsigimė ir pagaliau ją prarado.

Tikėjimas reikalauja *drąsos*, gebėjimo rizikuoti, pasiruošimo patirti skausmą ir nusivylimą. Kas orientuojasi į saugumą ir ramybę, kaip pirmines gyvenimo sąlygas, negali turėti tikėjimo; kas užsisklendžia savisaugos sistemoje, kur atsiribojimas ir nuosavybė tampa apsaugos priemonėmis, tampa kaliniu. Kad būtum mylimas ir mylėtum, reikia drąsos, drąsos laikyti tam tikras vertybes svarbiausiomis - pasiryžti šuoliui ir viską vertinti pagal jas.

Ši drąsa labai skiriasi nuo tos, apie kurią kalbėjo garsusis pagyrynas Musolinis, mesdamas šūkį - „gyvenk pavojingai“. Jo drąsa nihilistinė. Ji pagrįsta gyvenimo griovimo nuostata, stengiasi paneigti gyvenimą, nes nepajėgia jo mylėti. Nevilties drąsa yra priešybė drąsai mylėti, lygiai kaip tikėjimas jėga priešingas tikėjimui gyvenimu.

Ar įmanoma lavinti savo tikėjimą ir drąsą? Iš tikrųjų tikėjimas gali būti praktikuojamas kiekvieną akimirksnį. Tikėjimo reikia kad užaugintum vaiką, kad galėtum užmigtį; kad pradėtum bet kokią darbą. Tačiau prie tokio tikėjimo mes visi pripratę. Kas jo neturi, pernelyg nerimauja dėl savo vaiko, kenčia nemigą ar nepajėgia imtis bet kokio produktyvaus darbo; arba yra įtarus, bijo suartėti su žmogumi, ieško savy ligos, nepajėgia planuoti ateities. Laikytis savo nuomonės apie žmogų, net jei viešoji nuomonė ar kai kurie nenumatyti faktai ją griauja, laikytis savo įsitikinimų, net jeigu jie nepopuliarūs - visa tai reikalauja tikėjimo ir drąsos. Priimti sunkumus, pralaimėjimus ir liūdesį kaip išbandymą, kurį įveikę, mes tampame stipresni, o ne kaip neteisingą bausmę, kuri neturėjo būti *mums* skirta, -

visa tai reikalauja tikėjimo ir drąsos.

Tikėjimo ir drąsos praktikavimas prasideda nuo kasdienybės smulkmenų. Pirmasis žingsnis - pastebėti, kur ir kada buvo prarastas tikėjimas, nepasikliauti pasiteisinimais, kuriais dangstomas tikėjimo praradimas, atpažinti, kur buvo pasielgta bailiai, ir nepaisyti, kaip tai vėl bus pateisinta. Suvokti, kad kiekvienas tikėjimo išsižadėjimas mus silpnina, o didesnis silpnumas veda į naujas išdavystes, ir taip sukasi užburtas ratas. *Nors sąmoningai kiekvienas bijo būti nemylimas, iš tikrųjų, dažniausiai pasąmonėje, pats bijo mylėti.* Mylėti - tai nebijoti likti be garantijų, visiškai atiduoti save kitam, tikint, kad mano meilė uždegs meilę ir mylimame žmoguje. Meilė yra tikėjimo veiksmas, ir kas mažai tiki, mažai ir myli. Ar gali kas daugiau pasakyti apie tikėjimo praktiką? Kai kas gali; jei būčiau poetas ar pamokslininkas, galėčiau ir aš. Bet kadangi nesu, nè nemėginsiu ką nors daugiau sakyti apie tikėjimo praktiką; esu įsitikinęs, kad kiekvienas, kam iš tikrųjų tai rūpi, gali išmokti tikėti, kaip kad vaikas išmoksta vaikščioti.

Dar viena būtina meilės meno sąlyga, kuri iki šiol buvo numanoma, dabar turėtų būti aptarta aiškiau, nes ji yra meilės praktikos pagrindas. Tai *veiklumas*. Jau sakiau, kad veiklumas nereiškia „daryti bet ką“. Tai vidinis aktyvumas, produktyvus savo gebėjimų panaudojimas. Meilė yra veikla: jei aš myliu, esu nuolat veikliai dėmesingas mylimam asmeniui. Ir ne tik jam ar jai. Jei tingėsiu, jei nebūsiu nuolat budrus ir veiklus, negalėsiu savęs aktyviai susieti su mylimu asmeniu. Miegas yra vienintelė tinkama neveiklumo būseną, bet atsibudus tingulio nebeturėtų likti. Paradoksas, bet daugelis šiomis dienomis ir atsikėlę lieka pusiau miegantys, o miegodami - pusiau budrūs. Visiškas atsibudimas yra sąlyga, kad nenuobodžiautum ar nebūtum įkyrus; ir iš tiesų viena iš pagrindinių meilės sąlygų - nepasiduoti nuoboduliui ar irzlumui. Visą dieną būti aktyviam mintimis, jausmais, akimis ir ausimis, vengti vidinio tingulio, kad ir kokia forma jis pasireikštų - vartotojiška nuostata ar tuščiu laiko švaistymu, - tai būtinos meilės meno praktikavimo

sąlygos. Naivu manyti, jog galima paskirstyti savo gyvenimą taip, kad būtum produktyvus meilėje, bet liktum neproduktyvus visur kitur. Produktyvumas nepasiduoda tokiam darbo padalijimui. Gebėjimas mylėti reikalauja pasitempimo, budrumo, didesnio gyvybingumo, o tai kyla iš produktyvios ir veiklios nuostatos visose kitose gyvenimo srityse. Jei asmuo nėra produktyvus kitur, jis nėra produktyvus ir meilėje.

Meilės meno aptarimas neapsiriboja šiame skyriuje aprašytų savybių ir nuostatų asmeniniu išsiugdymu. Tai neatsiejama nuo visuomenės. Jei mylėti reiškia vadovautis meilės kiekvienam nuostata, jei meilė yra charakterio bruožas, tai ji būtinai pasireiškia ne tik šeimoje ar draugystėje, bet ir darbe, versle, profesijoje. Neįmanoma atskirti meilės saviems nuo meilės svetimiems. Priešingai, pirmoji egzistuoja tik su ta sąlyga, kad egzistuoja ir antra. Norint vadovautis tokiu požiūriu, reikia ryžtingai pakeisti įprastą bendravimą su žmonėmis. Nors mes daug kalbame apie religinį meilės artimui idealą, iš tikrųjų mūsų santykius geriausiai atveju lemia *padorumas*. Būti padoriam reiškia prekių, paslaugų ir jausmų mainuose neapgaušinti ir nesukčiauti. „Aš duodu tau tiek, kiek tu duodi man“ - tai svarbiausia etinė kapitalistinės visuomenės maksima ir materialinių vertybių, ir meilės srityje. Galima būtų netgi sakyti, kad padorumo etikos vystymas yra konkretus kapitalistinės visuomenės įnašas į etiką.

Tai lemia pati kapitalistinės visuomenės prigimtis. Ikikapitalistinėse visuomenėse prekių mainus apspėsdavo tiesioginės jėgos, tradicija arba asmeniniai meilės ar draugystės ryšiai. Kapitalizme visa lemiantis veiksnys yra prekių, darbo ar paslaugų mainai rinkoje. Kiekvienas pagal rinkos sąlygas, be priedarbo ir apgavystės, ką nors parduoda, kad ką nors įsigytų.

Padorumo etika primena aukso taisyklę. Maksima: „Elkis su kitais taip, kaip norėtum, kad su tavim elgtųsi“ gali būti supasta: „Būk doras mainuose“. Tiesa, iš pradžių tai buvo formuluojama kaip populiaresnė Biblijos priesako „Mylėk savo artimą kaip pats save“ versija. Tačiau judėjų ir krikščionių

broliškos meilės norma labai skiriasi nuo padorumo etikos. Mylėti savo artimą reiškia jaustis atsakingam už jį, būti viena su juo; o padorumo etika moko *ne* jaustis atsakingam ar būti išvien, o atsiriboti ir išlaikyti nuotolį - tai yra ne mylėti savo artimą, o gerbti jo teises. Nieko nuostabaus, kad auksinė taisyklė šiandien tapo populiariausia religine maksima. Ji gali būti interpretuota kaip padorumo etika; tai tokia religinė taisyklė, kurią kiekvienas supranta ir noriai ja vadovaujasi. Bet meilė gimsta tik tada, kai pradedama skirti padorumą nuo meilės.

Čia iškyla svarbus klausimas. Jei visa mūsų socialinė ir ekonominė organizacija yra pagrįsta asmeninės naudos ieškojimu, jei ją valdo egoizmo principai, tik sušvelninti padorumo etikos, kaip galima dirbti, vystyti kokią nors veiklą šioje visuomenėje ir kartu mylėti? Ar meilė nereikalauja visų asmeninių pasaulietiško interesų atsisakymo ir gyvenimo dalijimosi su vargšais? Šį klausimą kėlė ir radikalai įjį atsakė krikščionys vienuoliai bei tokie asmenys kaip Tolstojus, Albertas Šveiceris bei Simona Vail. Esama ir tokių⁴, kurie mano, kad meilė ir normalus pasauliečio gyvenimas mūsų visuomenėje iš esmės nesusiderinami. Jie priėjo prie išvados, kad kalbėti apie meilę šiandien reiškia dalyvauti bendroje apgavystėje. Jie skelbia, kad šiuolaikiniame pasaulyje mylėti gali tik kankinys ir beprotis, taigi visos kalbos apie meilę tėra pamokslai. Šis itin gerbiamas požiūris ypač tinka cinizmui pateisinti. Iš tikrųjų juo slapta vadovaujasi eilinis žmogus, kuris galvoja: „Aš norėčiau būti geras krikščionis, bet juk tada būčiau priverstas badauti“. Šis „radikalizmas“ pasireiškia moraliniu nihilizmu. Ir „radikalieji mąstytojai“, ir eiliniai žmonės tėra nieko nemylintys automatai, vienintelis skirtumas tarp jų, kad pastarieji to nesuvokia, o pirmieji suvokia ir įrodinėja šio reiškinio „istorinį būtinumą“.

Esu įsitikinęs, kad teiginys apie meilės ir „normalaus“ gyvenimo absoliutų nesusiderinamumą yra teisingas tik abstrakčia

⁴ Žr. Herberto Marcuse'o straipsnį „The Social Implications of Psychoanalytic Revisionism“, *Dissident*, New York, 1955.

prasmė. *Principai*, kuriais remiasi kapitalistinė visuomenė, ir meilės *principai* yra nesuderinami. Tačiau šiuolaikinė visuomenė, nuodugniai ją ištyrus, yra sudėtingas reiškiny. Pavyzdžiui, bevečių prekių pardavėjas negali ekonomiškai išsilaikyti nemeluodamas; o kvalifikuotas darbininkas, chemikas, fizikas - gali. Panašiai ir ūkininkas, darbininkas, mokytojas ir daugelis verslininkų gali mylėti nenustodami funkcionuoti ekonomiškai. Jei kas ir tvirtintų, kad kapitalizmo principai nesuderinami su meilės dėsniais, turėtų sutikti, kad „kapitalizmas“ yra sudėtinga ir nuolat kintanti struktūra, kurioje vis dėlto atsiranda galimybių pasireikšti nonkonformizmui ir asmeninei laisvei.

Tai teigdamas, aš, žinoma, nenoriu pasakyti, kad esama socialinė sistema gyvuos amžinai, ir tikėtis broliškos meilės idealo įgyvendinimo. Žmonės, gebantys mylėti dabartinėje santvarkoje, yra išimties; meilė šių dienų Vakarų visuomenėje - retas reiškinys. Ne tik todėl, kad daugelis veiklos rūšių neleidžia mylėti, o ir dėl to, jog į gamybą orientuota dvasia, prekių godi visuomenė yra tokia, kad tik nonkonformistas gali sėkmingai nuo jos apsiginti. Tie, kam meilė yra vienintelis racionalus atsakymas į žmogaus egzistencijos problemą, turi prieiti prie išvados: kad meilė taptų socialiniu, o ne išimtinai individualiu, sunkiai pasiekiamu reiškiniu, socialinėje struktūroje būtini svarbūs ir radikalūs pokyčiai. Apie tokių pakitimų pobūdį šioje knygoje tik užsimenama.⁵ Mūsų visuomenė yra valdoma vadybininkų biurokratijos, profesionalių politikų; žmonės motyvuojami masinės propagandos, jie tesiekia daugiau gaminti ir daugiau suvartoti. Visokeriopa veikla nukreipta į ekonominius tikslus, priemonės tampa tikslais; žmonės yra automatai - gerai maitinami, gerai apmokyti, tačiau visiškai nesuprantantys savo ypatingos žmogiškosios paskirties. Kad žmogus gebėtų mylėti, jam turi būti grąžintas jo išskirtinumas. Ne jis turi tarnauti

⁵ Šią problemą detaliau mėginu aptarti knygoje *The Sane Society*, Rinehart & Company, New York, 1955.

ekonominiam aparatui, o šis jam. Jis turi galėti dalytis patirtimi, dalytis darbu, o ne (geriausiu atveju) pelnu. Visuomenė turėtų būti sutvarkyta taip, kad visuomeniška, mylinti žmogaus prigimtis nebūtų atskirta nuo jo socialinės būties. Jei meilė iš tiesų yra vienintelis sveikas ir patenkinamas atsakymas į žmogaus egzistencijos problemą, kaip aš mėginau įrodyti, tada bet kuri visuomenė, kuri slopina gebėjimą mylėti, ilgainiui turi žlugti, nes žlugdo svarbiausias žmogaus prigimties reikmes. Kalbos apie meilę nėra „pamokslavimas“ dėl tos paprastos priežasties, kadangi tai kalbos apie svarbiausią žmogaus troškimą. Jei šis troškimas ignoruojamas, dar nereiškia, kad jo nėra. Gilintis į meilės prigimtį - tai suvokti jos stygių šiandien ir pasmerkti dėl to kaltas socialines sąlygas. Tikėti meilės galimybe kaip visuomeniniu, o ne vien individualiu reiškiniu, yra racionalus tikėjimas, pagrįstas žmogaus prigimties gelmių išvalga.

Apie autorių

Ericho Fromo (Erich Fromm), intelektualo ir plačių interesų rašytojo, karjerą sunku suklasifikuoti etapais. Jei ir įmanoma išžvelgti kokias nors pagrindines jo veikalų charakteristikas, tai būtų begalinis humanizmas ir nuoširdžios pastangos ieškoti gyvenimo prasmės šiais susvetimėjimo laikais. Džonas Dolardas (John Dollard) laikraštyje *New York Herald Tribune* pavadino Fromą „sociologu, filosofu, istoriku, psichoanalitiku, ekonomistu, antropologu ir... žmogaus gyvenimo mylėtoju, poetu, pranašu“.

Erichas Fromas gimė 1900 m. kovo 23 d. Frankfurte, Vokietijoje. Jo senelis iš tėvo pusės ir du proseneliai buvo rabinai, o senelės brolis iš motinos pusės - garsus Talmudo tyrinėtojas. Nors Fromo tėvas buvo verslininkas, šeimos nariai išliko pasišventę ir praktikuojantys ortodoksai. Tačiau dvidešimt šešerių metų Erichas išsižadėjo judaizmo. Vėliau jis aiškino: „Aš atsisakiau savo religinių įsitikinimų ir praktikų, nes nenorėjau priklausyti jokiai žmonijos grupei - nei religinei, nei politinei“. Vis dėlto mokslo tradicijos, kurios buvo neatskiriama Fromo vaikystės dalis, aiškiai formavo daugelį jo teorijų ir darbų.

Fromas studijavo Frankfurto ir Miuncheno universitetuose, Heidelbergo universitete 1922 m. jam buvo suteiktas filosofijos daktaro laipsnis. Toliau savo studijas jis tęsė Psichoanalizės institute Berlyne, kur mokėsi ne vienas garsus Froido pasekėjas. Priešingai daugeliui psichoanalitikų, Fromas neturėjo medicininio išsilavinimo, ir šis faktas gali paaiškinti jo labiau eklektišką, naujovišką požiūrį į šią discipliną.

1934 m. Fromas išvyko iš nacistinės Vokietijos į Jungtines Valstijas, kur vėliau gavo pilietybę. Čia dėstė daugelyje universitetų (Jeilio, Kolumbijos, Niujorko) bei kolegijų, bendradarbiavo Vašingtono psichiatrijos mokykloje, buvo vienas iš Viljamo

Alansono Vaito (William Alanson White) psichiatrijos, psichoanalizės ir psichologijos instituto įkūrėjų.

Fromas, kaip svarbi figūra XX amžiaus psichologijoje, mėgino sukurti sistemą, geriau atitinkančią šiuolaikinio gyvenimo problemas negu froidiškoji. Jis buvo įsitikinęs, kad reikšmingą įtaką žmogaus elgesiui turi ne įgimti vidiniai impulsai, o socialiniai ir ekonominiai veiksniai. Fromo raštai intelektualūs, tačiau suprantami eiliniam apsisikaičiusiam žmogui, ir daugelis iš jo dvidešimties knygų tapo populiarios. „Laisvės baimėje“ (1941) kalbama apie šiuolaikinį žmogų, bijantį laisvės ir siekiantį autoritarizmo, konformizmo ar destruktijos. Priešingai Froidui, Fromas laikė neurozę moraline represinės visuomenės problema. „Destrukcija yra nenugyvento gyvenimo pasekmė“, - teigė jis.

Didžiai sukrėstas dviejų pasaulinių karų, Fromas rašė: „Kai 1918 metais baigėsi karas, aš buvau labai sunerimęs jaunuolis, kuriam terūpėjo vienintelis klausimas - kodėl kyla karai? - ir kilo begalinis troškimas suprasti žmonijos masių elgesio iracionalumą“. Fromas pasmerkė 6-7 dešimtmečio ginklavimosi varžybas. 1955 m. išleistoje savo knygoje „Sveikoji visuomenė“ jis teigė, kad kiekvienas individas, susidūręs su technikos dominavimu, turi išsiugdyti aukštus etinius standartus. „Ateity žmogui gresia pavojus tapti robotu, - rašė jis. - Tačiau turėdami žmogaus prigimtį, robotai negalės gyventi ir išlikti pilno proto. [...] Jie sunaikins pasaulį ir patys save, nes neiškęs beprasmio gyvenimo nuobodybės.“

1956 m. Fromas išleido „Meilės meną“, savo labiausiai išgarsėjusį veikalą, laikomą svarbiu įnašu į psichologijos studijas. Autorius pavadino meilę „vieninteliu patenkinamu atsakymu į žmogaus egzistencijos problemą“. Daugeliu atžvilgių šioje trumpoje, bet itin turiningoje knygelėje jis pasireiškė kaip rašytojas--pionierius, sujungęs naujas išvalgas su senovės išmintim tokiau stiliumi, kuris bus madingas ir ateities dešimtmečiais. Nuo išleidimo ši knyga išversta į 28 kalbas ir vien JAV jos parduota daugiau kaip penki milijonai kopijų.